

Here Lies My Thesis:
Εννοιολογικές και χωρικές προσεγγίσεις του
θανάτου στη Δύση.

Ειρήνη Πασβάνη
Επιβλέπουσα: Μαρία Κριαρά

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η σχέση των κοινωνικών αντιλήψεων για τον θάνατο και των εκφάνσεων του θανάτου στον χώρο λειτουργεί αμφίδρομα. Ο θάνατος ήταν παρών στον χώρο επειδή ήμασταν εξοικειωμένοι μαζί του. Παράλληλα, ίσως ήμασταν εξοικειωμένοι με τον θάνατο ακριβώς επειδή ήταν κομβικό κομμάτι του χώρου. Η παρούσα εργασία στοχεύει στην κατανόηση της μετάλλαξης των αντιλήψεων και της διαχείρισης του θανάτου από τον μεσαίωνα έως σήμερα, καθώς επίσης και των τρόπων με τους οποίους οι αλλαγές αυτές ανακλώνται στον χώρο, προκειμένου να αναδείξει ανερχόμενες πτυχές του θανάτου στον 21ο αιώνα.

ABSTRACT

The correlation between the societal understanding of death and the manifestation of death spatially acts reciprocally. Death was present in space because we were familiar with its idea. At the same time, perhaps we were familiar with death exactly because it was a crucial part of space. This research thesis aims to understand the alteration of the perceptions and the management of death from the Middle Ages to the present day and the ways in which these changes are reflected in space, in order to highlight emerging aspects of death in the 21st century.

How to make cities for dead people?	7
Ἐπέκεινα (των πόλεων)	11
Αντιλήψεις, τελετουργίες και ταφικές πρακτικές από τον Μεσαίωνα έως την Ὑστερη Νεότερη εποχή	18
Ο εξημερωμένος θάνατος.	19
Ο δικός μου θάνατος.	21
Ο θάνατος του άλλου.	22
Ο απαγορευμένος θάνατος.	24
Σύγχρονες πτυχές του θανάτου στον 20ο & τον 21ο αιώνα	28
Βιολογικός θάνατος και Βιο-εξουσία.	28
Turning the dead into vinyl records.	31
Clockwise. Αστική Εμπειρία στη μεγαλούπολη.	36
Public domain. Ανορθόδοξες χωρικότητες.	39
Σκέψεις πάνω από ένα 2.20 x 1.50 x 1.00 κ.μ. γης	41
Εξόδιο	45
Βιβλιογραφία	47

How to make cities for dead people?

Σε κάθε πτυχή του χώρου που συναντάμε τη ζωή, συνυπάρχει μαζί και ο θάνατος. Συχνά κρυμμένος, σιωπηλός, αόρατος και άλλοτε όχι. Στον πυθμένα κάθε λίμνης, βυθισμένα βρίσκονται τα κόκκαλα των ζώων που την κατοικούσαν. Αιωνόβια δέντρα και μαραμένοι κισσοί αγκαλιάζονται με τις ρίζες τους μπλεγμένες. Στις ανθρώπινες κοινωνίες, για χιλιάδες χρόνια οι ζωντανοί και οι νεκροί πιθανά συνυπήρχαν κάπως ανάλογα, αν όχι εξίσου φυσικά, μεταξύ τους.

Από τον Ariés και τον Vovelle έως τον Foucault και τον Agamben, ιστορικοί, φιλόσοφοι, φυσικοί και κοινωνικοί επιστήμονες που έχουν μελετήσει τον θάνατο ως ευρύτερο ανθρωπολογικό φαινόμενο, φαίνεται να συμφωνούν ότι, διαχρονικά, η αντίληψη των δυτικών κοινωνιών για τον θάνατο δεν ήταν ενιαία, με αρκετούς από αυτούς να υποστηρίζουν ότι η παρουσία του άρχισε να μετατρέπεται σε ένα είδος ταμπού —να αποκρύπτεται, να απομακρύνεται ή να γίνεται ολόένα και πιο αόρατη— μόνο σχετικά πρόσφατα στην ανθρώπινη ιστορία. Ακόμη και μια τόσο επιλεκτική και αλματώδης αναπήδηση σε συγκεκριμένες ιστορικές περιόδους, όπως αυτή που θα επιχειρηθεί στις αμέσως επόμενες σελίδες, ίσως αρκεί για να μας δώσει μια διαγραμματική πρώτη εικόνα των πολλαπλών μετασχηματισμών που υπέστη η πρόσληψη, η νοηματοδότηση και η διαχείριση του θανάτου από τους προϊστορικούς χρόνους και τον Μεσαίωνα μέχρι σήμερα. Εγείροντας, έτσι, μια σειρά προβληματισμών τόσο γύρω από τους τρόπους με τους οποίους διαμορφώνεται η σημερινή μας στάση απέναντι στον θάνατο —τον δικό μας, κάποιου οικείου μας ή του άλλου— όσο και αναφορικά με το πώς αυτή πλέον μεταφράζεται και αποτυπώνεται με χωρικούς όρους: είτε σε τόπους διαμορφωμένους ειδικά για την απόθεση των νεκρών, οι οποίοι παραδοσιακά ονομάζονται «κοιμητήρια», είτε όμως και μέσα από νέες, ανορθόδοξες χωρικότητες, όπως θα δούμε, οι οποίες αναδύονται από τις δυνατότητες που προσφέρουν οι σύγχρονες τεχνολογίες.

Η σχέση ανάμεσα στις κοινωνικές αντιλήψεις για τον θάνατο και στις χωρικές εκφάνσεις του θανάτου φαίνεται να λειτουργεί αμφίδρομα. Ο θάνατος ήταν παρών στον χώρο ενδεχομένως επειδή ήμασταν εξοικειωμένοι μαζί του. Παράλληλα, όμως, ίσως ήμασταν εξοικειωμένοι με τον θάνατο ακριβώς επειδή ήταν κομβικό κομμάτι του χώρου. Θα μπορέσουμε να εξοικειωθούμε με την ιδέα του θανάτου αν αυτός δεν επιστρέψει στα ζωτικά τμήματα του αστικού χώρου; Και αντίστροφα: Θα μπορέσει ο θάνατος να επιστρέψει στον χώρο, αν δεν εξοικειωθούμε επί της ουσίας με την ιδέα του;

Οφείλουμε να πεθαίνουμε στα 75. Είναι περισσότερο από αρκετό. Οφείλουμε να είμαστε αρκετά ευγενείς και να παραδίδουμε τον κόσμο σε άλλους. [...]. Πώς θα μπορούσαμε να σκεφτούμε μια σύγχρονη πόλη στην οποία οι άνθρωποι επίσης πεθαίνουν; Πώς θα μπορούσαμε να κάνουμε αρχιτεκτονική για θνητά όντα⁰¹;

Και αντίστροφα: Πώς θα μπορούσαμε να φτιάξουμε σύγχρονες πόλεις για νεκρούς ανθρώπους;

Σημείωση,

Μεταξύ άλλων, για να μην εκτραπεί από το σημείο εστίασής της, η παρούσα έρευνα επικεντρώνεται στην Ευρώπη και στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής. Προκειμένου να κάνουμε βάσιμες υποθέσεις για τον θάνατο στη Δύση σήμερα αλλά και για το μέλλον, δίνεται παραπάνω βαρύτητα στην περίπτωση των Ηνωμένων Πολιτειών, καθώς η αντίληψη για τον θάνατο από τον 19ο αιώνα και μετά, η οποία σε μεγάλο βαθμό επικρατεί μέχρι και σήμερα, διαμορφώθηκε εκεί και επηρέασε ριζικά τον υπόλοιπο «δυτικό» κόσμο. Με την ίδια λογική, εστιάζει στην πόλη έναντι της επαρχίας και δεν αναλύει μεμονωμένα το παράδειγμα της Ελλάδας ή κάποιας άλλης χώρας.

Στην εργασία γίνονται αναφορές και τίγονται ζητήματα αναφορικά με την εξοικείωση του ανθρώπου με την ιδέα του θανάτου. Η εξοικείωση αυτή τίθεται στο πλαίσιο της αποδοχής της θνητότητας και του θανάτου ως φυσικής κατάληξης και καθόλου δεν αφορά την εξοικείωση με τη θανάτωση έμβιων υποκειμένων.

Ἐπέκεινα (των πόλεων)

Η καθηγήτρια κοινωνικής πολιτικής Julie Rugg, της οποίας η έρευνα εστιάζει στην ιστορία του νεκροταφείου, αναφέρει ότι ο τόπος ταφής είναι εκ των πραγμάτων μεταβλητός, καθώς ούτε το νόημα του διατηρείται σταθερό μέσα στον χρόνο ούτε το βάρος και η αξία που του αποδίδεται είναι ίδια σε όλους τους πολιτισμούς⁰². Οι αλλαγές που έχουν υποστεί οι χώροι απόθεσης των νεκρών είναι σημαντικές ως προς τη λειτουργία και τη σημασία τους, επίσης όμως και ως προς τις εκάστοτε τοποθεσίες τους και τις μορφές τις οποίες έλαβαν με το πέρασ των αιώνων. Και εάν τα χρονολογικά, γεωγραφικά, τυπολογικά, και λοιπά όρια των μεταβολών αυτών είναι ούτως ή άλλως ρευστά, είναι σχεδόν σίγουρο ότι —έως ότου φτάσουμε στον 21ο αιώνα— η ιστορία των ερμηνευτικών προσεγγίσεων του θανάτου χαρακτηρίζεται και αυτή από ασυνέχειες και έχει διέλθει επίσης από πολλαπλές μεταμορφώσεις.

Κρίνοντας από τους σωρούς οστών από ανθρώπινους σκελετούς, και ιδίως από την προσοχή η οποία φαίνεται να αποδιδόταν στα κρανία, ο θάνατος πιθανολογείται ότι είχε αρχίσει να ανησυχεί τον προϊστορικό άνθρωπο ήδη από την Πρώιμη Παλαιολιθική περίοδο⁰³.

Ωστόσο, η ταφή των νεκρών, που εξακολουθεί να αποτελεί θρησκευτική πρακτική για την ανθρωπότητα μέχρι σήμερα, εμφανίζεται προς το τέλος της Μέσης Παλαιολιθικής περιόδου, λίγο πριν από την εξαφάνιση του Νεάντερταλ και την άφιξη ενός ανθρώπου ακριβώς σαν εμάς...⁰⁴.

02 Julie Rugg, *Defining the place of burial: what makes a cemetery a cemetery?* (United Kingdom: University of York, 2000), 259.

03 Georges Bataille, *Erotism death and Sensuality* (San Francisco: City Lights Books, 1986), 30.

04 Ibid.

Σύμφωνα με αρχαιολογικά ευρήματα που χρονολογούνται τη Νεολιθική περίοδο, οι τόποι ταφής εκείνης της εποχής δεν αποκλείεται να είχαν λειτουργήσει ως κέντρα για τη δημιουργία πρώιμων αστικών σχηματισμών. Στο κεφάλαιο της διδακτορικής διατριβής της το οποίο έχει τίτλο Το «ταφείο» ως πυρήνας του πρώιμου αστικού περιβάλλοντος, η καθηγήτρια Αρχιτεκτονικού Σχεδιασμού και Δημόσιου Χώρου Δέσποινα Ζαβράκα αναφέρει ότι, παρότι περιορισμένες σε αριθμό, οι περιπτώσεις ταφής εντός του οικιστικού ιστού και ειδικότερα εντός των κτισμάτων κατοικίας, είναι ικανές να στηρίζουν υποθέσεις ότι οι εν λόγω ταφές ενδέχεται να αποτέλεσαν «εστίες αστικών συγκεντρώσεων»⁰⁵.

Αυτό πρακτικά σημαίνει την εξέταση ευρημάτων που αποδεικνύουν την απόθεση νεκρού σώματος ή υπολειμμάτων καύσης μέσα στο σπίτι και πιο συγκεκριμένα στο αίθριο ή στην αυλή του σπιτιού. Στις περισσότερες περιπτώσεις βέβαια αυτό αφορούσε κυρίως ταφές βρεφών και γυναικών⁰⁶.

Καθώς η αντίληψη που επικρατούσε κατά την αρχαιότητα ήταν ότι οι νεκροί μπορούσαν να βλάψουν τους ζωντανούς, στην αρχαία Ελλάδα, όπως και στη Ρώμη, τα κοιμητήρια (όρος ο οποίος πρωτοεισήχθη εκείνη την εποχή) ήταν οργανωμένα έξω από τα τείχη των πόλεων⁰⁷.

...στα θολωτά υπόγεια και στις κατακόμβες, στις ταφικές

05 Δέσποινα Ζαβράκα, «Η Σχέση Μεταξύ Φυσικού και Ανθρωπογενούς Περιβάλλοντος: Το νεκροταφείο ως μεταβατικός τόπος στο έργο των Kienast και Vogt» [Διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2015], 34.

06 Ibid.

07 Richard Sennet, *Flesh And Stone The Body and the City in Western Civilization* (New York: W. W. Norton & Company, Inc, 1994), 35.

οδούς που εκτείνονται σκεπασμένες από το χώμα εκτός των τειχών της πόλης, εκεί όπου οι αρχαίοι Ρωμαίοι εξόριζαν τους νεκρούς τους, αφού τίποτε στον κόσμο δεν τους τρόμαζε περισσότερο από τον κόσμο των ίσκιων, τον κάτω κόσμο του Πλούτωνα ⁰⁸.

Κατά τον 8^ο αιώνα, τα νεκροταφεία άρχισαν σταδιακά να μετακινούνται προς το εσωτερικό των μεσαιωνικών πόλεων, όπου και παρέμειναν για χιλιετίες, μέχρι την απομάκρυνσή τους τον 19^ο αιώνα. Ενώ, παράλληλα, κάνουν την εμφάνισή τους και παραδείγματα κοιμητηρίων τα οποία δεν ήταν απλώς ενσωματωμένα στις πόλεις, αλλά βρίσκονταν εγκατεστημένα στο κέντρο τους⁰⁹.

Ένα Αυγουστιάτικο πρωί πριν από μερικά χρόνια επισκέφθηκα μια πόλη στον Βορρά [...]. Ωστόσο, στη μνήμη μου δε χαράχτηκαν τόσο οι ανθισμένες τριανταφυλλίες και οι ψηλοί ιβίσκοι μπροστά από τα χαμηλά, ασηρισμένα σπίτια, ούτε οι χρωματιστές ξύλινες πόρτες ή τα στενά σοκάκια ανάμεσα στις δίπατες κατοικίες, με τα περισσότερα να καταλήγουν ολόγιστα στη βοτσαλωτή ακτή, όσο το αξιοπερίεργο θέαμα που αντίκρυστα στην καρδιά του μικρού οικισμού, όταν διαπίστωσα ότι στο κέντρο του δεν βρισκόταν η πλατεία της αγοράς, αλλά ένα φροντισμένο νεκροταφείο, στεφανωμένο από βαθύσκιες φλαμουριές και από ένα μαντεμένιο κιγκλίδωμα. Με άλλα λόγια, εκεί όπου οι άνθρωποι ανταλλάσσουν συνήθως χρήματα με εμπορεύματα, «αναπαύονταν» κάτω από το χώμα οι νεκροί, όπως έχουμε την τάση να λέμε και να πιστεύουμε, σπρωγμένοι από μια επιθυμία βαθιά ριζωμένη στην ανθρώπινη φύση.

⁰⁸ Judith Schalansky, *Κατάλογος απολεσθέντων* (Αθήνα: Αντίποδες, 2021), 13.

⁰⁹ Philippe Ariès, *Western Attitudes Toward Death: From the Middle Ages to the present* (London: Maryon Boyars, 1976), 18.

Στην αρχή ένιωσα να με κυριεύει ένα δυσάρεστο αίσθημα ανησυχίας, αλλά ακόμα μεγαλύτερη ήταν η έκπληξη που δοκίμασα όταν κάποιος μου εξήγησε πως η γυναίκα που έμενε σ' ένα από τα γειτονικά σπίτια είχε θέα από το παράθυρο της κουζίνας της τον τάφο του πρόωρα χαμένου γιου της. Σύντομα έμαθα ότι η λεγόμενη συντεχνία για τη φροντίδα και την ταφή των νεκρών διαφύλασσε τη μακρά παράδοση να κρατά ενωμένους τους νεκρούς και τους ζωντανούς συγγενείς της κάθε οικογένειας¹⁰.

Τι οδήγησε, όμως, στη μετατόπιση των νεκροταφείων από τα κέντρα στην περίμετρο των μεσαιωνικών πόλεων, κατά τον 19^ο αιώνα; Μέχρι την περίοδο του Διαφωτισμού, η φροντίδα των νεκρών επαφίετο στην Εκκλησία για περίπου μια χιλιετία. Τότε είναι που, για πρώτη φορά, άρχισε να αμφισβητείται ο ρόλος του χριστιανικού κλήρου αναφορικά με τις ταφικές πρακτικές. Μείζον αντικείμενο της κριτικής που ασκήθηκε αποτέλεσε συγκεκριμένα η (με την πάροδο του χρόνου) αθροιστική συσσώρευση των νεκρών εντός των εσωτερικών και εξωτερικών εκκλησιαστικών χώρων, η οποία άρχισε πλέον να θεωρείται ότι έθετε σε κίνδυνο τη δημόσια υγεία¹¹.

Σε συνάρτηση με την εξατομίκευση του θανάτου και την οικειοποίηση του νεκροταφείου από τα μικροαστικά στρώματα είναι που αναδύθηκε η εμμονή του θανάτου ως «ασθένειας». Οι νεκροί, υποτίθεται, φέρνουν αρρώστιες στους ζωντανούς, και είναι η παρουσία και η εγγύτητα των νεκρών ακριβώς δίπλα στα σπίτια, δίπλα από την εκκλησία, σχεδόν στη μέση του δρόμου, είναι αυτή η εγγύτητα που διασπείρει τον θάνατο καθ' εαυτόν. Αυτό

¹⁰ Ibid., 13-14.

¹¹ Philippe Ariès, *Western Attitudes Toward Death: From the Middle Ages to the present*, 70.

το μείζον ζήτημα της εξάπλωσης της ασθένειας που μεταδίδεται μέσω των νεκροταφείων διήρκησε μέχρι τα τέλη του 18ου αιώνα, έως ότου, κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα, δρομολογήθηκε η στροφή των νεκροταφείων προς τα προάστια¹².

Στη Δανία του 1711, μια επιδημία πανώλης η οποία επέφερε τον θάνατο 23.000 ανθρώπων, προκάλεσε τέτοιο κορεσμό στους διαθέσιμους χώρους ταφής, που ενίοτε οι νεκροί θάβονταν ομαδικά, με έως και πέντε φέρετρα να στοιβάζονται το ένα πάνω στο άλλο¹³. Αποτέλεσμα αυτής της πρωτόγνωρης έως τότε συνθήκης ήταν η δημιουργία πέντε νέων κοιμητηρίων περιμετρικά των τειχών της πόλης της Κοπεγχάγης (μεταξύ των οποίων είναι και το νεκροταφείο Assistens που κατασκευάστηκε το 1760 και για το οποίο θα γίνει ειδικότερη αναφορά σε επόμενο κεφάλαιο).

Όμως, πέραν των προβληματισμών για το μέγεθος της υγειονομικής απειλής, γενικότερα η συνθήκη των υπερκορεσμένων χώρων των κοιμητηρίων, όπως και η περιστασιακή έκθεση των οστών των νεκρών σε ανοιχτή θέση, ήγειραν ταυτόχρονα μια σειρά από ηθικά πλέον ερωτήματα αναφορικά με την παραβίαση ή την προστασία της αξιοπρέπειας των θανόντων. Θεωρούμενη ότι μεριμνά μόνο για την ψυχή, αλλά ελάχιστα έως καθόλου για το σώμα, η Εκκλησία κατηγορήθηκε ότι λάμβανε χρήματα για τις τελετές κήδευσης των νεκρών, χωρίς ωστόσο να προνοεί αναλόγως για τους τάφους τους¹⁴. Και εδώ αξίζει να σημειωθεί πως τον 18° αιώνα απαντάται για πρώτη φορά η πρακτική της επίσκεψης του ακριβούς σημείου ταφής των οικείων, η οποία επιτρέπει να αναδυθεί ένα πρωτοφανές ενδιαφέρον για τον σεβασμό των νεκρών, σε συ-

12 Michel Foucault, "Of Other Spaces: Utopias and Heterotopias," . Architecture /Mouvement/ Continuité, 1984, 6.

13 "Assistens Kirkegård", Internet Archive – Wayback Machine, Ιούλιος 19, 2011, https://web.archive.org/web/20110719130110/http://www.kobenhavnshistorie.dk/bog/kko/a/kko_a-39.html

14 Ariès, *Western Attitudes Toward Death: From the Middle Ages to the present*, 70.

νάρτηση με τις συνθήκες ταφής τους.

Έτσι, κλείνοντας αυτήν την ενότητα με μια προσπάθεια να συνοψίσουμε κάποιους από τους κομβικούς παράγοντες που φαίνεται να συνέβαλαν στη μετατόπιση των νεκροταφείων εκτός της εδαφικής επικράτειας του κέντρου των πόλεων κατά τον 19° αιώνα, θα μπορούσαμε να αναφέρουμε ως τέτοιους: την πεποίθηση πως η εναπόθεση των νεκρών κοντά στους ζωντανούς εγείρει υγειονομικό κίνδυνο, τον κορεσμό των χώρων ταφής και την επακόλουθη ανάγκη είτε για την άμεση επέκταση των υφιστάμενων κοιμητηρίων είτε για τη δημιουργία νέων, και τέλος, την πρωτοφανή ευαισθησία σχετικά με την ακριβή τοποθεσία και τις αξιοπρεπείς συνθήκες της ταφής των νεκρών.

Ωστόσο, με την εξέλιξη των ταφικών πρακτικών στις κοινωνίες του Δυτικού κόσμου, όπως παρατηρεί η Δέσποινα Ζαβράκα, αναπτύσσεται σταδιακά και μια διάθεση απομόνωσης του νεκρού από το σύγχρονο κατοικημένο περιβάλλον, η οποία οδηγεί σε έναν προοδευτικό απο-τοπισμό του νεκρού σώματος και στον ενταφιασμό του εκτός της εδαφικής επικράτειας της πόλης¹⁵. Συνεπώς, πλην των περισσότερο ή λιγότερο πρακτικών λόγων που οδήγησαν σε αυτόν, ο εκτοπισμός του νεκροταφείου από το κέντρο της πόλης προς τα έξω ήταν ταυτόχρονα αποτέλεσμα της πρωτόγνωρης αλλαγής στη συλλογική φαντασιακή πρόσληψη του θανάτου, η οποία εκδηλώθηκε μέσα από μια ανερχόμενη τάση απόκρυψής του, αλλά και μέσω μιας αναδυόμενης πλέον υποκειμενικοποίησης της εκδήλωσης του πένθους.

Με μια μακροσκοπική επισκόπηση, η στάση του δυτικού κόσμου απέναντι στον θάνατο κατά τον 21° αιώνα φαίνεται να αποτελεί ένα περίπλοκο σύμπλεγμα. Από τη μια ο σημερινός κόσμος μας μοιάζει να χαρακτηρίζεται από μία προσκόλληση ή, έστω, από μια αδυναμία αποστασιοποίησης από τις μακράιωνες παραδόσεις και

15 Δέσποινα Ζαβράκα, «Η Σχέση Μεταξύ Φυσικού και Ανθρωπογενούς Περιβάλλοντος: Το νεκροταφείο ως μεταβατικός τόπος στο έργο των Kienast και Vogt», 19.

θεωρήσεις των προηγούμενων αιώνων αναφορικά με τον θάνατο, και από την άλλη, ο τρόπος με τον οποίο οι δυτικές κοινωνίες αντιλαμβάνονται και διαχειρίζονται τον θάνατο σήμερα μοιάζει να έχει μεταβληθεί ριζικά, και σε ορισμένες πτυχές του ίσως αμετάβλητα· καθώς τα ερμηνευτικά και τοπογραφικά όρια του θανάτου αλλάζουν ταχύτατα σήμερα, υποδεικνύοντας νέα συστήματα αξιών, που επηρεάζουν με τη σειρά τους, όχι μόνο την παραγωγή του χώρου και τους όρους διαμόρφωσης του αστικού τοπίου, αλλά και την ίδια την αστική εμπειρία.

Αντιλήψεις, τελετουργίες και ταφικές πρακτικές από τον Μεσαίωνα έως την Ύστερη Νεότερη εποχή.

Εν όψει μιας ραγδαίας παγκόσμιας αστικοποίησης σαν αυτή που αναμένεται να συμβεί τις επόμενες δεκαετίες, μια απόπειρα προσέγγισης (και ιδανικά, εμβάθυνσης) στα ερωτήματα τα οποία έχουν τεθεί έως τώρα σχετικά με τα χωρικά χαρακτηριστικά του θανάτου, αναπόφευκτα ίσως, οφείλει να διέλθει μέσα από την καλύτερη κατανόηση των έως τώρα πολλαπλών εννοιολογικών και χωρικών εκφάνσεών του. Και αυτό είναι κάτι το οποίο θα επιχειρηθεί στην παρούσα ενότητα, με σκοπό να αναδειχθούν, από τη μία οι γενεαλογικές καταβολές της έννοιας του θανάτου και της σχέσης της με την έννοια του χώρου, αφετέρου τα ενδεχόμενα σημεία ρήξης τους με τους όρους που διαμορφώνουν στη σύγχρονη πλέον εποχή τη σημασία και την ευρύτερη διαχείριση του θανάτου ως πολυεπίπεδου φαινομένου —πολιτισμικού, κοινωνικού, πολιτικού, βιολογικού και οικονομικού.

Οι παράγοντες που διαμόρφωσαν διαχρονικά τις επικρατέστερες αντιλήψεις και πρακτικές για τον θάνατο στην Ευρώπη, κατά κοινή παραδοχή, ήταν ποικίλοι και είτε διέφεραν μεταξύ χωρών είτε δρούσαν ασύγχρονα. Για παράδειγμα η Μαύρη Πανώλη, η οποία επηρέασε σημαντικά τη συλλογική στάση των κοινωνιών απέναντι στον θάνατο —ή που, σύμφωνα με τον ιστορικό Michel Vovelle, διέτελεσε καμπή στην ιστορία του θανάτου¹⁶— έπληξε κάποιες από αυτές περισσότερο, και άλλες από λίγο έως καθόλου. Ωστόσο, για να μην εκτραπεί από το σημείο εστίασής της, η παρούσα εργασία θα βασιστεί κυρίως στο ευρύτερο πλαίσιο επισκόπησης του υπό εξέταση φαινομένου, όπως αυτό έχει χαρτογραφηθεί μέσα από την ιστορική ανάλυση του Philippe Ariès.

¹⁶ Michel Vovelle, *Ο θάνατος και η Δύση Από το 1300 ως τις μέρες μας* (Αθήνα: Νεφέλη, 2000), 117.

Στο γνωστό βιβλίο του με τίτλο *Western Attitudes toward DEATH: From the Middle Ages to the Present* (1974), ο Γάλλος ιστορικός Philippe Ariès μελετά τη συλλογική στάση του δυτικού πολιτισμού απέναντι στον θάνατο —από τον 8^ο έως και τα τέλη του 19^{ου} αιώ-
να— οργανώνοντάς την στις ακόλουθες 4 κατηγορίες¹⁷.

Ο εξημερωμένος θάνατος (8^{ος}-12^{ος} αι. μ.Χ.)

Ο Ariès περιγράφει τον θάνατο στον Μεσαίωνα ως ήπιο, κατευ-
νασμένο ή «ήμερο» (*apprivoisé*). Ήταν αποδεκτός ως αναπόφευ-
κτο γεγονός και οι άνθρωποι ήταν εξοικειωμένοι μαζί του, έχοντας
έντονη συνείδηση ότι θα πεθάνουν.

Ο ετοιμοθάνατος αισθανόταν τον ερχομό του θανάτου και οργά-
νωνε ο ίδιος το τελετουργικό γύρω από αυτόν. Το δωμάτιό του με-
τατρεπόταν σε δημόσιο χώρο, και παρόντες ήταν φίλοι συγγενείς
και παιδιά. Πρώτο βήμα ήταν η έκφραση της θλίψης για το τέλος
της ζωής. Ακολουθούσε η συγχώρεση, η προσευχή και τέλος η
άφεση αμαρτιών. Μετά την προσευχή, ο ετοιμοθάνατος έμενε σι-
ωπηλός και περίμενε τον θάνατο. Έτσι, από εκείνη την περίοδο και
ύστερα, καθιερώθηκε η έννοια του νεκροκρέβατου.

Στην αρχαιότητα, οι άνθρωποι ήταν επίσης σε μεγάλο βαθμό εξοι-

κειωμένοι με τον θάνατο, αλλά παράλληλα φοβόντουσαν τους νε-
κρούς, θεωρώντας πως αυτοί θα επέστρεφαν με σκοπό να τους
βλάψουν, συνεπώς τα νεκροταφεία εγκαθίσταντο εκτός των τει-
χών των πόλεων. Με την πάροδο του χρόνου, η αυξανόμενη δη-
μοτικότητα των ταφικών πρακτικών *ad sanctos* —ταφών σε εγ-
γύτητα με τους τάφους των μαρτύρων— οδήγησε στη σταδιακή
μετακίνησή τους κοντά σε ναούς, οι οποίοι βρίσκονταν στα κέντρα
των πόλεων. Από τους Μεσαιωνικούς χρόνους και ύστερα, δεν θα
υπήρχε καμία διαφορά μεταξύ του χώρου της εκκλησίας¹⁸ και του
νεκροταφείου.

Το νεκροταφείο, όπως εμφανίστηκε κατά τον Μεσαίωνα, είχε
ορθογώνια διάταξη με την ίδια την εκκλησία να ορίζει μία από τις
τέσσερις πλευρές του. Οι τρεις άλλες ήταν συχνά διακοσμημένες
με στοές ή “*charnel houses*”¹⁹. Πάνω από αυτές τις στοές υπήρχαν
τα οστεοφυλάκια, στα οποία τοποθετούνταν κρανία και άκρα.
Οι νεκροί θάβονταν είτε μέσα στην εκκλησία, στους τοίχους της,
στον περιβάλλοντα χώρο, κ.α., είτε κάτω από υδρορροές (*sub
stillicidium*), με τη συγκεκριμένη θέση να θεωρείται ιδιαίτερως επι-
θυμητή και «ευλογημένη», επειδή, έχοντας διέλθει από το κτίριο
της εκκλησίας, το νερό της βροχής προτού καταλήξει στον τάφο
είχε προηγουμένως «αγιασθεί». Παράλληλα, το νεκροταφείο άρχι-
σε να φιλοξενεί και άλλες χρήσεις —λειτουργούσε ως άσυλο— και
για πάνω από μια χιλιετία οι ζωντανοί συνυπήρχαν συμφιλιωμένοι
με την παρουσία των νεκρών.

17 «...[H] στάση απέναντι στο θάνατο μπορεί να φαίνεται σχεδόν στατική για πολύ
μεγάλες χρονικές περιόδους. Φαίνεται να είναι α-χρονική. Ωστόσο, σε ορισμένες στιγμές,
προκύπτουν αλλαγές, που συνήθως είναι αργές και περνούν απαρατήρητες, αλλά μερικές
φορές, όπως σήμερα, είναι πιο γρήγορες και καθίστανται αντιληπτές. Η δυσκολία για τον
ιστορικό έγκειται στο να είναι ευαίσθητος στις αλλαγές, αλλά χωρίς να είναι εμμονικός
με αυτές, σε σημείο να ξεχνά τις μεγάλες δυνάμεις της αδράνειας που μειώνουν τον
πραγματικό αντίκτυπο των καινοτομιών.

Με αυτό κατά νου, χώρισα τα προκείμενα θέματα συζήτησης σε τέσσερα μέρη. Το πρώτο
κεφάλαιο είναι ουσιαστικά συγχρονικό. Καλύπτει μια μακρά αλληλουχία αιώνων, περίπου
μια χιλιετία. Το ονόμασα: «Ήμερο θάνατο». Στο δεύτερο κεφάλαιο θα συναντήσουμε
τη διαχρονικότητα. Ποιες αλλαγές οι οποίες εμφανίστηκαν κατά τη διάρκεια του
Μεσαίωνα, ξεκινώντας περίπου από τον 12ο αιώνα, άρχισαν να τροποποιούν την
α-χρονική στάση απέναντι στον θάνατο και ποιο μπορεί να είναι το νόημα αυτών των
αλλαγών; Τα δύο τελευταία κεφάλαια θα αφιερωθούν στις σύγχρονες στάσεις, οι οποίες
αντικατοπτρίζονται στη λατρεία των νεκροταφείων και των τάφων και στην απαγόρευση
που επιβάλλουν οι βιομηχανικές κοινωνίες στο θάνατο». [Philippe Ariès, *Western Atti-
tudes Toward Death: From the Middle Ages to the present*, (1976), 1-2]

18 Στον μεσαιωνικό λόγο η λέξη «εκκλησία» δεν σήμαινε μόνο τα εκκλησιαστικά κτίρια,
αλλά και τον χώρο γύρω από αυτά, περιλαμβάνοντας τον ναό, το καμπαναριό και το
κοιμητήριο. Παράλληλα, η λέξη κοιμητήριο χρησιμοποιούνταν πιο συγκεκριμένα για τον
προσάυλιο χώρο της εκκλησίας, το αίθριο.

19 Στην αρχή το *charnier* ή το *charnel house* ήταν συνώνυμο του *aitre*-αιθρίου. Μέχρι το
τέλος του Μεσαίωνα αφορούσε μόνο ένα μέρος του νεκροταφείου, δηλαδή τις στοές που
διέτρεχαν το νεκροταφείο και πάνω από τις οποίες υπήρχαν οστεοφυλάκια.

Ο δικός μου θάνατος (12^{ος}-18^{ος} αι. μ.Χ.)

Σύμφωνα με τον Ariès, κατά τον ύστερο Μεσαίωνα δεν δημιουργήθηκε μια νέα στάση απέναντι στον θάνατο η οποία ήρθε να αντικαταστήσει την προηγούμενη, αλλά μικρές τροποποιήσεις που οδήγησαν σταδιακά σε μια πιο προσωπική προσέγγισή του.

Ο ρόλος του ετοιμοθάνατου στην τελετή που αφορούσε τον θάνατό του, δεν διατήρησε απλώς τη σημασία του, αλλά ενισχύθηκε, αποκτώντας ένα επιπλέον συγκινησιακό φορτίο το οποίο έλειπε προηγουμένως. Αυτό οφειλόταν κυρίως σε μια νέα πεποίθηση, η οποία εισήχθη τους προηγούμενους αιώνες και τελικώς καθιερώθηκε μεταξύ του 14^{ου} και του 15^{ου} αιώνα: ότι τη στιγμή του θανάτου, η ζωή ενός υποκειμένου περνούσε μπροστά από τα μάτια του, και ότι η στάση την οποία θα τηρούσε θα είχε καθοριστική σημασία, καθώς θα επισφράγιζε το τελικό νόημα του συνολικού βίου του. Η πεποίθηση αυτή συνδεόταν ευθέως με την έννοια της «τελευταίας κρίσης», που απεικονιζόταν στην τέχνη και τα θρησκευτικά κείμενα. Αρχικά, δηλ. τον 12^ο αιώνα, η ιδέα αυτή περιέγραφε ένα συλλογικό γεγονός στο τέλος του κόσμου. Κατά τον 15^ο αιώνα, όμως, μετατοπίστηκε σε μια εξατομικευμένη κρίση που λάμβανε χώρα τη στιγμή του θανάτου του καθενός, αποδίδοντας ένα ειδικό βάρος στον ατομικό βίο.

Όσο η τελετή γύρω από το νεκροκρέβατο εκτυλίσσεται, λαμβάνει χώρα ένα θέαμα που οι παρόντες δεν βλέπουν αλλά είναι ορατό μόνο για τον ετοιμοθάνατο. Υπερφυσικά όντα έχουν εισβάλει στο δωμάτιό του και συσσωρεύονται γύρω από το κρεβάτι του. Από τη μία πλευρά βρίσκεται η Αγία Τριάδα, από την άλλη ο Σατανάς και ένας στρατός δαιμόνων. Ο Θεός και η αυλή του είναι εκεί για να παρατηρήσουν πώς συμπεριφέρεται ο ετοιμοθάνατος κατά τη διάρκεια αυτής της δοκιμασίας που συνίσταται σε έναν τελευταίο πειρασμό. Το αν θα επιλέξει να ενδώσει ή να αντι-

σταθεί στον πειρασμό, θα καθορίσει αν θα διαγραφούν όλες του οι καλές πράξεις ή οι αμαρτίες. Η τελική αυτή δοκιμασία, έχει αντικαταστήσει την Τελευταία Κρίση²⁰.

Η μορφή και η θέση των νεκροταφείων λίγο-πολύ παρέμεινε η ίδια, όμως οι τάφοι των νεκρών απέκτησαν πιο εξατομικευμένα χαρακτηριστικά. Με την καθιέρωση των νεκροταφείων στα κέντρα των πόλεων, υπεύθυνη για τη φροντίδα των νεκρών ήταν η εκκλησία, και οι νεκροί αρχικώς ενταφιάζονταν ανώνυμα. Με την πάροδο των χρόνων, υπήρξε μια εξέλιξη: από την πλήρη ανωνυμία έγινε μια μετάβαση σε μια σύντομη επιτύμβια επιγραφή «ένθάδε κείται», και τελικά σε ένα ρεαλιστικό πορτρέτο. (Μέχρι τις αρχές του 17^{ου} αιώνα, ο νεκρός μπορούσε να απεικονίζεται δύο φορές στον ίδιο τάφο, τόσο ζωντανός όσο και νεκρός).

Αυτές οι επιτύμβιες πλάκες δεν ήταν ο μόνος τρόπος διαιώνισης της μνήμης του νεκρού. Αρχίζοντας από τον 13^ο αιώνα, οι όροι της δωρεάς ενός διαθέτη ή των κληρονόμων του χαράσσονταν σε μια πέτρινη πλάκα, μαζί με τις υποχρεώσεις της μονής και της ενορίας για την τήρησή τους. Μερικές φορές υπήρχαν και οι δύο επιγραφές, ενώ άλλοτε η πλάκα δωρεάς θεωρούνταν αρκετή και το «ένθάδε κείται» παραλειπόταν, καθώς το σημαντικό στοιχείο ήταν η υπενθύμιση της ταυτότητας του θανόντος και όχι η ανάμνηση του ακριβούς τόπου ταφής του.

Ο θάνατος του άλλου (18^{ος} αι. μ.Χ.-)

Με αφετηρία τον 15^ο αιώνα, ο θάνατος είχε αρχίσει να γίνεται πιο σημαντικός και ταυτόχρονα παρέμενε οικείος. Κατά τον 18^ο αιώνα, σε συνδυασμό με τα έντονα θρησκευτικά αισθήματα της

²⁰ Ariès, *Western Attitudes Toward Death: From the Middle Ages to the present*, 36-37.

εποχής, η τέχνη ενίσχυσε με τη σειρά της το συγκινησιακό φορτίο γύρω από τον θάνατο, και μαζί επί της ουσίας καλλιέργησαν την έννοια του «ωραίου θανάτου», σύμφωνα με την οποία ο θάνατος γινόταν αντιληπτός ως ένα επιθυμητό και περιπόθητο καταφύγιο, το οποίο συνδύαζε «την παραδοσιακή ιδέα της ανάπαυσης [...] με άλλες, πιο πρόσφατες ιδέες για την αιωνιότητα και την αδελφική επανένωση»²¹. Συγχρόνως, μερίδα των διαφωτιστών εξαπέλυαν τα πυρά τους εναντίον της Εκκλησίας, κατηγορώντας την ότι συγκαλύπτει ή παραμόρφωνε τη φύση του θανάτου, προωθώντας ψευδείς ιδέες περί της «ναρκωτικής γλυκύτητάς του»²².

Ακόμη μια αλλαγή, αφορούσε τη σχέση μεταξύ του ετοιμοθάνατου και της οικογένειάς του. Στο δεύτερο μισό του 18ου αιώνα, το πρόσωπο που συνέτασσε τη διαθήκη, έκανε διάκριση μεταξύ των επιθυμιών του ανάμεσα σε αυτές που αφορούσαν τη διάθεση της περιουσίας του και εκείνων που είχαν να κάνουν με τις προσωπικές σχέσεις και τα συναισθήματά του. Και ενώ, όπως προαναφέρθηκε, η διαθήκη του νεκρού ήταν ήδη από τον 13ο αιώνα εγχάρκτη πάνω στο μνήμα του, οι επιθυμίες του ετοιμοθάνατου οι οποίες απευθύνονταν στους οικείους του (όπως π.χ. η συγχώρεση) είχαν ήδη αρχίσει να εκφράζονται πλέον προφορικά από το νεκροκρέβατό του.

Αν και ο ετοιμοθάνατος διατηρούσε τον πρωταγωνιστικό ρόλο στην τελετή γύρω από τον θάνατό του, οι παρευρισκόμενοι δεν ήταν πλέον παθητικοί θεατές, με το πένθος τους να αρχίζει να εκδηλώνεται σε ασυνήθιστο βαθμό συγκριτικά με παλιότερα. Η δραματικότητα με την οποία εκφραζόταν το πένθος, υποδήλωνε πως

...οι επιζώντες αποδέχονταν τον θάνατο ενός άλλου πρόσωπου με μεγαλύτερη δυσκολία από ό,τι στο παρελθόν. Στο εξής, και αυτή είναι μια πολύ σημαντική αλλαγή, ο

21 Philippe Ariès, *The Hour of Our Death*, trans. Helen Weaver (New York: Knopf / Random House, 1981), 409.

22 Ibid.

θάνατος που φοβόμαστε περισσότερο δεν είναι πλέον ο θάνατος του εαυτού μας, όσο ο θάνατος ενός άλλου...²³.

Παράλληλα, για πρώτη φορά, αναπτύχθηκε ευρύτερα η επιθυμία των ανθρώπων να επισκέπτονται τον τάφο των αγαπημένων τους προσώπων, και κατά αυτόν τον τρόπο τόσο ο τόπος όσο και οι συνθήκες της ταφής απέκτησαν ειδική σημασία. Στις εκκλησίες, οι συνθήκες των νεκροταφείων άρχισαν να απειλούν τη δημόσια υγεία και ασκήθηκε κριτική στο μοντέλο διαχείρισης που ακολουθούσαν όλους τους προηγούμενους αιώνες. Ο αναδυόμενος σεβασμός προς τους τάφους οδήγησε στην επέκταση της επιφάνειας των νεκροταφείων, καθώς είχε καταστεί ανυπόφορο, επίσης όμως πλέον θεωρούνταν και απαράδεκτο, να στοιβάζονται πτώματα — όπως συνέβαινε μέχρι τότε.

Ο απαγορευμένος θάνατος (19^{ος}-πρώτες δεκαετίες 20^{ου} αι. μ.Χ.)

Ο θάνατος, κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου, χαρακτηρίζεται από τον Ariès ως ατιμωτικός και απαγορευμένος. Κατά το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα, ο ήδη ανεπτυγμένος φόβος των οικείων για τον ενδεχόμενο θάνατο ενός αγαπημένου, μετεξελίχθηκε. Το στενό περιβάλλον του ετοιμοθάνατου πλέον δίσταζε όλο και περισσότερο να αποκαλύπτει σε αυτόν τη σοβαρότητα της κατάστασής του, με την αποσιώπηση αυτής να θεωρείται προτιμότερη, προκειμένου ο άρρωστος να απαλλαγεί από την αγωνία του επικείμενου θανάτου του. Πολύ σύντομα όμως, εφόσον έως τότε ο θάνατος είχε πλέον καταστεί ένα δημόσιο θέαμα, ένα κοινωνικό γεγονός στις τελετές του οποίου παρευρίσκονταν όλοι, η απόκρυψη αυτή δεν οφειλόταν μόνο στο αίσθημα ευσπλαχνίας απέναντι στον ετοιμοθάνατο, αλλά σε ένα διαφορετικό αίσθημα —«ένα νέο αίσθημα

23 Ariès, *Western Attitudes Toward Death: From the Middle Ages to the present*, 68.

χαρακτηριστικό της νεωτερικότητας»²⁴, όπως γράφει ο Ariès— το οποίο σχεδόν υποσκέλισε το προηγούμενο: Η συγκάλυψη του θανάτου γινόταν πλέον για χάρη της κοινωνίας και του περίγυρου του ετοιμοθάνατου, προκειμένου να αποφευχθεί

...[η] αναστάτωση και το υπερβολικά οξύ και αβάσταχτο συναίσθημα που προκαλεί η ασχήμια της αποβίωσης και η ίδια η παρουσία του θανάτου, εν μέσω μιας ευτυχισμένης ζωής, καθώς από εδώ και στο εξής θεωρείται δεδομένο ότι η ζωή είναι πάντοτε ευτυχισμένη ή οφείλει πάντοτε να φαίνεται έτσι²⁵.

Ενώ οι τελετουργίες κήδευσης φαινομενικά ήταν ίδιες με πριν, η κοινωνία είχε ήδη αρχίσει να τις αποφορτίζει από τον δραματικό τόνο τους. Εφόσον ο θάνατος είχε αρχίσει να απειλεί το αίτημα για μια χαρούμενη ζωή, οι άνθρωποι αισθάνονταν ολοένα και περισσότερο την υποχρέωση να συμβάλλουν στη συλλογική ευτυχία, εκφράζοντας το πένθος τους κρυφά και ιδιωτικά.

Παράλληλα, ο τόπος του θανάτου μετατοπίστηκε σταδιακά από το σπίτι στο νοσοκομείο, όπου ο θάνατος δεν αποτελεί πλέον ένα είδος τελετουργίας ή μια περίπτωση κατά την οποία ο ετοιμοθάνατος είναι περιστοιχισμένος από τους οικείους του. Εκεί, μετατρέπεται σε ένα περισσότερο τεχνικό επιφανόμενο το οποίο οφείλεται στην ποιότητα ή τη διακοπή της περίθαλψης, με την τελευταία συνήθως να καθορίζεται από μια ιατρική ομάδα ενόσω ο ετοιμοθάνατος έχει χάσει τις αισθήσεις του.

Ο θάνατος [...] έχει τεμαχιστεί σε μια σειρά από μικρά

²⁴ Ibid., 87.

²⁵ Ibid.

βήματα, με αποτέλεσμα τελικά να είναι αδύνατο να γνωρίζουμε ποιο από όλα ήταν ο πραγματικός θάνατος, αυτό κατά το οποίο χάθηκε η συνείδηση ή εκείνο στο οποίο σταμάτησε η αναπνοή²⁶.

Ο Ariès επισημαίνει πως, ενώ η σύγχρονη στάση της αποσιώπησης του θανάτου με σκοπό να μη διαταραχθεί η κοινωνική ευημερία, γεννήθηκε στις Ηνωμένες Πολιτείες γύρω στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, αυτή σε κάποιο βαθμό άρχισε να αναστέλλεται στη συνέχεια, με τον θάνατο να γίνεται και πάλι ένα θέμα για το οποίο μπορούσε να μιλήσει κανείς ανοιχτά —ίσως επειδή η αμερικανική κοινωνία δεν είχε ευθυγραμμιστεί ποτέ στο σύνολό της με την «απαγόρευση» του θανάτου και έτσι μπορούσε να την αμφισβητήσει ευκολότερα. Αντίθετα με τις ΗΠΑ, όμως, η συγκεκριμένη κουλτούρα σχετικά με τον θάνατο, όχι μόνο διατηρήθηκε στις Ευρωπαϊκές βιομηχανικές κοινωνίες, αλλά συνέχισε να αναπτύσσεται ακόμη περισσότερο.

Η αλλαγή στην νοοτροπία γύρω από τον θάνατο στις ΗΠΑ, φαίνεται να άλλαξε την περίοδο του Εμφυλίου Πολέμου (1861-1865). Μέχρι τότε, ο θάνατος ήταν μέρος της καθημερινότητας των Αμερικανών. Το ποσοστό παιδικής θνησιμότητας ήταν πάνω από 100 ανά 1.000 γεννήσεις, και το προσδόκιμο ζωής δεν ξεπερνούσε τα τριάντα χρόνια. Οι οικογένειες προετοίμαζαν οι ίδιες τους νεκρούς τους, και οι κηδείες διεξάγονταν στο σπίτι. Ο Εμφύλιος πόλεμος στις ΗΠΑ επηρέασε ριζικά την κουλτούρα γύρω από τον θάνατο. Όταν σκοτώθηκαν 600.000 άνθρωποι στο πεδίο της μάχης, οι οικογένειές τους θέλησαν να τους επιστραφούν τα λείψανά τους. Η συντήρηση των πτωμάτων για τη μεταφορά τους, αφού δεν θα θάβονταν απευθείας, ήταν μείζονος σημασίας και έτσι διαδόθηκε η μέθοδος της ταρίχευσης, δημιουργώντας και την αντίστοιχη αγορά. Τα αμερικανικά έθιμα κήδευσης επαναπροσδιορίστηκαν, και οι απλές οικιακές τελετές μετατράπηκαν σε δαπανηρές κηδείες

²⁶ Ibid., 87-88.

οργανωμένες από γραφεία τελετών²⁷.

Σύγχρονες πτυχές του θανάτου και σκέψεις για τον 20° & τον 21° αιώνα.

Βιολογικός θάνατος και Βιο-εξουσία

Κάθε επιστημονική ή κλινική πρόοδος φέρει μαζί της και μια πολιτισμική, και συχνά συμβολική, επίπτωση. Η εφεύρεση του στηθοσκοπίου το 1816, για παράδειγμα, μπορεί να ιδωθεί ως το σημείο εκκίνησης της διαδικασίας, μέσω της οποίας οι γιατροί άρχισαν να αποστασιοποιούνται από τους ασθενείς τους. Και, πράγματι, μια τέτοια ερμηνεία του ρόλου του οργάνου θεωρήθηκε και σχολιάστηκε από ορισμένους γιατρούς της εποχής ως ένα από τα πλεονεκτήματά του, καθώς, ούτε τότε ούτε σήμερα, είναι πολλοί οι κλινικοί γιατροί που θα αισθάνονταν άνετα με το αυτί τους κολλημένο στο στήθος ενός πεθαμένου. Αυτό μαζί με την εικόνα του [στηθοσκοπίου] ως εμφανούς ένδειξης του κύρους παραμένουν μέχρι σήμερα ανομολόγητες αιτίες για τη δημοτικότητα του οργάνου. Αρκεί να περάσει κανείς λίγες ώρες με τους νεαρούς ειδικευόμενους γιατρούς για να παρατηρήσει τους διάφορους ρόλους που διαδραματίζει αυτό το κρεμαστό σύμβολο εξουσίας και αποστασιοποίησης. Ιδωμένο από αυστηρά κλινική άποψη, ένα στηθοσκόπιο δεν είναι παρά μια συσκευή μετάδοσης ήχων. Με την ίδια λογική, μια μονάδα εντατικής θεραπείας δεν είναι παρά ένα μοναχικό θησαυροφυλάκιο ελπίδων υψηλής τεχνολογίας [...] εντός του οποίου απομονώνουμε τους ασθενείς για να τους φροντίσουμε καλύτερα. Αυτά τα καταχωνιασμένα ιερά συμβολίζουν την πιο γνήσια μορφή της άρνησης της κοινωνίας μας να αποδεχτεί τη φυσικότητα, και ακόμη και την αναγκαιότητα, του θανάτου. Για πολλούς από τους ετοιμοθάνατους, η εντατική θεραπεία, με την απομόνω-

27 Victoria Haneman, *Funeral Poverty*, (2021), 392

ση της μεταξύ αγνώστων, εξαλείφει την ελπίδα τους να μην βρεθούν εγκαταλελειμμένοι τις τελευταίες τους ώρες. Στην πραγματικότητα, είναι εγκαταλελειμμένοι, στις αγαθές προθέσεις του υψηλών ικανοτήτων επαγγελματικού προσωπικού που μετά βίας τους γνωρίζει²⁸.

Η εξέλιξη της ανατομίας και της βιολογίας τον 17^ο αιώνα, αποτέλεσαν σημαντικούς παράγοντες στη μεταβολή της αντίληψης και της διαχείρισης του θανάτου. Ο καθηγητής Κοινωνιολογίας της Υγείας και του Σώματος Γεώργιος Αλεξιάς αναφέρει πως, με καταλυτικής σημασίας το έργο του Descartes, ο άνθρωπος διαχωρίστηκε σε σώμα και πνεύμα, καταμερίζοντας σαφέστερα τις εξουσίες που δρούσαν πάνω σε αυτόν. Έχοντας παραχωρήσει το πνεύμα στην εκκλησία, το σώμα μπορούσε πλέον να χρησιμοποιηθεί από την επιστήμη. Για πρώτη φορά, ο θάνατος αντιμετωπίστηκε ως ένα «αντικειμενικό» βιολογικό φαινόμενο²⁹.

Ωστόσο, ο θάνατος δεν έχει απλά μια κοινωνική διάσταση δίπλα στην κυρίαρχη βιολογική, αλλά και αυτή η βιολογική υπόστασή του ενδέχεται να αποτελεί μια εννοιολογική κατασκευή. Η εικόνα, δηλαδή, του θανάτου ως βιολογικού φαινομένου μέσω της οποίας τον κατανοούμε στις σύγχρονες δυτικές κοινωνίες, δεν αποκλείεται να εκπροσωπεί έναν συγκεκριμένο ιστορικό τρόπο πρόσληψής του ο οποίος συνδέεται με τις αξίες και τα συμφέροντα των κυρίων ομάδων³⁰.

[...] Ζωή και θάνατος δεν αποτελούν κυριολεκτικώς επιστημονικές έννοιες, αλλά πολιτικές έννοιες, που, ως τέ-

28 Sherwin B. Nuland, *How we die; Reflections on life's final chapter* (New York: Vintage, 1994), 254

29 Γεώργιος Αλεξιάς, "Η διαχείριση του θανάτου στο νοσοκομείο: Η εργαλειοποίηση της ανθρώπινης ύπαρξης," *The Greek Review of Social Research* 108 (2002): 229, <https://doi.org/10.12681/grsr.9071>.

30 Ibid., 231.

τοιες, αποκτούν ένα ακριβές νόημα μόνο διαμέσου μιας απόφασης. Τα «οδυνηρώς και ακαταπαύστως μετατιθέμενα σύνορα», για τα οποία έκαναν λόγο ο Mollaret και ο Goulon, είναι σύνορα κινητά, δηλαδή μεταβλητά, γιατί είναι σύνορα βιοπολιτικά, και το γεγονός ότι σήμερα βρίσκεται σε εξέλιξη μια ευρεία διαδικασία, όπου το διακύβευμα είναι ακριβώς ο επαναπροσδιορισμός τους, καταδεικνύει ότι η άσκηση της κυρίαρχης εξουσίας περνά περισσότερο από κάθε άλλη στιγμή μέσα από αυτά και, για άλλη μια φορά, διατρέπει τις ιατρικές και βιολογικές επιστήμες³¹.

Η ανάπτυξη της βιολογίας και της ανατομίας συνέβαλαν στην κατανόηση του ανθρώπινου σώματος και του θανάτου με νέους για την εποχή όρους, ανεξάρτητα από την εκκλησία και τις θρησκευτικές αντιλήψεις και πρακτικές που επέφερε. Ωστόσο, οι επιστήμες αυτές κατά καιρούς εργαλειοποιήθηκαν από τις κυρίαρχες εξουσίες, διαμορφώνοντας παράλληλα τη συλλογική πρόσληψη του θανάτου —ως ενός αντικειμενικού πλέον φαινομένου— και επηρεάζοντας σταδιακά τις νεκρικές τελετουργίες, ιδίως με την μετατόπιση του τόπου του θανάτου στο νοσοκομείο.

Ο Φουκώ εξηγεί, πως με την ανάδυση της βιο-εξουσίας ο ρατσισμός εντάχθηκε στους κρατικούς μηχανισμούς, εισάγοντας στο πεδίο της ζωής μια τομή ανάμεσα στα υποκείμενα που πρέπει να ζήσουν και σε εκείνα που πρέπει να πεθάνουν. Όπως μας λέει η Judith Butler:

Κάποιες ζωές είναι θρηνησίμες και άλλες όχι· η διαφορετική κατανομή της θρηνησιμότητας που αποφασίζει ποιο είδος υποκειμένου πρέπει να θρηνηθεί και ποιο δεν πρέπει, λειτουργεί για να παράγει και να διατηρεί ορισμένες

31 Agamben Giorgio, *Homo sacer; Κυρίαρχη εξουσία και γυμνή ζωή* (Αθήνα: Scripta, 2005), 253.

περιοριστικές αντιλήψεις για το ποιος είναι κανονιστικά άνθρωπος: ποια υποκείμενα αξίζουν να ζουν και ποιανών ο θάνατος είναι άξιος θρήνου;³²³³

Turning the dead into vinyl records

Από τον Μεσαίωνα έως την περίοδο του Διαφωτισμού και της Βιομηχανικής Επανάστασης, παρατηρούμε μεταβολές στη διαχείριση του θανάτου. Με την πάροδο των αιώνων, τόσο οι τελετές του νεκροκρέβατου όσο και τα μνήματα, σταδιακά αποκτούσαν πιο εξατομικευμένα χαρακτηριστικά. Ένα παράδειγμα αποτελούν οι ταφικές επιγραφές. Όταν εδραιώθηκε η χρήση τους, περιλάμβαναν το «εδώ αναπαύεται ο τάδε», δηλαδή το όνομα του νεκρού, αλλά με το πέρασ του χρόνου εμπλουτίστηκαν με τη διαθήκη και —ορισμένες φορές— με πολλαπλά πορτρέτα του νεκρού, δίνοντας έμφαση στον χαρακτήρα αλλά και στον τόπο ταφής του. Ενώ η διαχείριση του θανάτου είχε υποβληθεί σε μεταλλάξεις από τον 12ο έως τον 19ο αιώνα, η εξοικείωση με αυτόν αποτελούσε τον κοινό παρονομαστή τους.

Είναι προετοιμασμένος για όλα. Όχι μόνο ζωγραφίζει ακόμα και το ίδιο του το μνήμα, αλλά φτιάχνει με πελεκούδια από καυσόξυλα μια γκιλοτίνα σε μινιατούρα, θέλοντας να εξοικειωθεί με τη λειτουργία της συσκευής που σύντομα θα αποχωρήσει και το δικό του κεφάλι από το σώμα του³⁴

32 όπως αναφέρεται στο: Petricola Mattia, “3/ Queering Death Beyond the Human,” *Whatever. A Transdisciplinary Journal of Queer Theories and Studies*, (2021): 568, <https://doi.org/10.13131/2611-657X.whatever.v4i1.146>.

33 H Carol J. Adams έχει περιγράψει την ανάπτυξη αυτού του αναλυσίμου εμπορεύματος ως την «απούσα αναφορά» (1990), απευθυνόμενη σε ένα αλληλένδετο σύστημα καταπίεσης που ενισχύεται δηλώνοντας ότι για να είναι κανείς πλήρως ζωντανός, πρέπει να λαμβάνει ευχαρίστηση από την κατανάλωση του θανάτου ενός άλλου.

34 Schalansky, Κατάλογος απολεσθέντων, 128.

Στις πρωτοκαπιταλιστικές κοινωνίες παρατηρείται μια σταδιακή στροφή στην ατομικότητα, τόσο στις τελετουργίες του νεκροκρέβατου, όσο και στις ταφικές πρακτικές οι οποίες εν συνεχεία διακλαδίζονται σε όλο και πιο σύνθετους σχηματισμούς. Ταυτόχρονα, οι επιτύμβιες επιγραφές με την πάροδο των χρόνων έγιναν ολοένα και πιο προσωποποιημένες. Παράλληλα, ο θεσμός της οικογένειας, ο οποίος ενισχύθηκε στην καπιταλιστική δύση, επηρέασε με τη σειρά του τις επικήδειες πρακτικές, καθώς η κοινή επιθυμία των συγγενών ήταν πλέον είτε να κρατήσουν τα μέλη τους κοντά τους, κηδεύοντάς τα σε ιδιόκτητα κομμάτια γης, είτε να μπορούν τα επισκέπτονται εάν βρίσκονταν σε δημόσιο νεκροταφείο³⁵.

Η αυξανόμενη ιδιωτικοποίηση και εξατομίκευση των ταφικών τελετών, έθεσε τα θεμέλια για την εμπορευματοποίησή τους. Με τον εμφύλιο πόλεμο στις ΗΠΑ, εγκαινιάστηκαν νέες οικονομικές δυνατότητες και επαγγελματικές δραστηριότητες γύρω από τον θάνατο, ένα φαινόμενο που μετέπειτα αναπτύχθηκε και στην Ευρώπη. Μετά το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα, ο θάνατος έγινε ένα κερδοφόρο εμπορικό προϊόν και αντικείμενο εκμετάλλευσης. Ωστόσο, έχοντας πάψει να είναι ανώνυμος και όντας προσωποποιημένος, ο θάνατος είχε υπό μία έννοια καταστεί πλέον πολύ πιο τρομακτικός και επώδυνος για να αποτελέσει απλώς ένα μεταξύ άλλων αντικειμένων προς πώληση —οπότε έπρεπε να αλλάξει. Στην προσπάθεια ενσωμάτωσης των ταφικών πρακτικών στους όρους της αγοράς, από κοινοί νεκροθάφτες οι τελετάρχες των κηδειών μετατράπηκαν σε «γιατρούς του πένθους», ανανοηματοδοτώντας τον θάνατο από αναγκαία συνθήκη σε νοσηρή³⁶.

35 Ariès, *Western Attitudes Toward Death: From the Middle Ages to the present*, 72.

36 Ibid., 99.

Το πρόβλημα με τον θάνατο είναι ότι δεν πουλάει, ο θάνατος συμπιέζει την αγορά. Ο θάνατος απομακρύνει τους πελάτες από την αγορά και κυρίως θλίβει άλλους πελάτες, οπότε ο θάνατος —ακόμη και το όνομά του— έπρεπε να απαγορευτεί από τη σύγχρονη καπιταλιστική πόλη. Η έξαρση του καπιταλισμού αντιστοιχεί στην προοδευτική απομάκρυνση του θανάτου από την πόλη: όχι πένθος, όχι κηδείες πια. Η κυκλοφορία δεν μπορεί να σταματήσει, τα καταστήματα δεν μπορούν να κλείσουν. Ούτε Σαρακοστή, ούτε Μουχαράμ. Πάντα Χριστούγεννα, πάντα Καρναβάλι³⁷.

Με τη μετατόπιση της τοποθεσίας του θανάτου από το σπίτι στο νοσοκομείο τον 19^ο αιώνα, το τελετουργικό γύρω από το νεκροκρέβατο είτε περιορίστηκε είτε εξαφανίστηκε. Αντίστοιχα, με την εμπορευματοποίηση του θανάτου βλέπουμε σήμερα τα τελετουργικά της ταφής να περιορίζονται ή να παραλείπονται, ακόμη και αν ο περιορισμός ή η παράλειψή τους δεν αφορά συχνά συνειδητή επιλογή, αλλά αναγκαιότητα. Υπολογίζεται πως στις ΗΠΑ, η κάλυψη των εξόδων ταφής ανέρχεται στην τρίτη μεγαλύτερη δαπάνη ενός Αμερικανού, μετά την αγορά σπιτιού και αυτοκινήτου. Το μέσο κόστος μιας κηδείας ενήλικα ανέρχεται στα 8.300 \$ για την τελετή και την ταφή, και αυξάνεται στα 10.000 \$ αν ληφθούν υπ' όψη τα σχετικά τέλη του νεκροταφείου. Για την αποτέφρωση με τελετή, το μέσο κόστος είναι περίπου 6.280 \$³⁸. Οι δαπάνες αυτές είναι μάλλον τόσο αναπόφευκτες όσο είναι και ο θάνατος.

Η οικονομικότερη επιλογή που προσφέρεται στην αγορά είναι η αποτέφρωση χωρίς νεκρώσιμη τελετή και θέαση από τους οικείους, με τους τελευταίους να αναλαμβάνουν τη μεταφορά του νεκρού στο αποτεφρωτήριο, σε αντίθεση με το γραφείο κηδεών. Οποιαδήποτε υπηρεσία προστίθεται —για παράδειγμα μια καλύ-

τερη τεφροδόχος ή η θέαση της καύσης του νεκρού— ανεβάζει συντριπτικά το συνολικό κόστος. Το οικονομικό αντίτιμο της ταφής είναι συνήθως σημαντικά υψηλότερο από αυτό της αποτέφρωσης του νεκρού. Η φθηνότερη επιλογή στην ταφή, δεν περιλαμβάνει νεκρώσιμη τελετή και μάρτυρές της είναι το προσωπικό του γραφείου τελετών. Έτσι, η διεξαγωγή νεκρώσιμης τελετουργίας με τη δυνατότητα παρακολούθησης εκ μέρους των φίλων και των συγγενών του νεκρού έχει πλέον μετατραπεί σε μια επιπρόσθετη, προαιρετική υπηρεσία, η οποία —αν επιλεγεί— μπορεί να διπλασιάσει το συνολικό κόστος που καλούνται να καλύψουν οι οικείοι του νεκρού.

Θεωρητικά στον θάνατο ξεφεύγει κανείς από κάθε μορφή εξουσίας³⁹, στην πράξη ωστόσο απ' ό,τι φαίνεται η διάθεση του σώματος ή, μάλλον, καθεαυτή η αυτονομία του, και οι όροι κήδευσής του εξακολουθούν να εξαρτώνται από την ταξική θέση είτε του ίδιου είτε της οικογένειας και των φίλων του.

Παράλληλα, λόγω του αυστηρού νομικού πλαισίου γύρω από τις ταφικές τελετές —σε σχέση με την προστασία των δικαιωμάτων των νεκρών— οι επιλογές αυτές είναι περιορισμένες. Μόνο τα τελευταία χρόνια, και σε συγκεκριμένες πολιτείες των ΗΠΑ, νομιμοποιούνται εναλλακτικές διαδικασίες όπως η αλκαλική υδρόλυση (μια διαδικασία παρόμοια με την αποτέφρωση η οποία χρησιμοποιεί νερό) και η οργανική μείωση (μια διαδικασία κομποστοποίησης του σώματος σε χώμα, μέσα σε θάλαμο με ζεστό αέρα). Πάλι όμως, οι επιλογές αυτές είναι σημαντικά ακριβότερες.

Παρατηρούμε επίσης, πως η αποτέφρωση αποτελεί οικονομικότερη επιλογή σε σχέση με την ταφή, καθώς εκτός από το υψηλό κόστος διεξαγωγής της τελευταίας, χρειάζεται να πληρωθεί και το τελευταίο ενοίκιο του νεκρού για τον —συνήθως— 2.20 x 1.50 x 1.00 κ.μ. χώρο γης που πρόκειται να καταλαμβάνει. Η δημοτικότητα της αποτέφρωσης έχει αυξηθεί σημαντικά στις Ηνωμένες Πολιτείες με τα ποσοστά προτίμησής της να αυξάνονται από 5% το

37 San Rocco, "Call for papers – San Rocco 15: Muerte" (2019), 2.

38 Ibid.

39 Michel Foucault, *Για Την Υπεράσπιση Της Κοινωνίας* (Αθήνα: Ψυχογιός, 2002), 305.

1970⁴⁰ στο 61,9% το 2024⁴¹. Προβλέπεται ότι μέχρι το 2045, πάνω από το 82% των Αμερικανών θα αποτεφρώνονται⁴². Σε συνάρτηση με την αυξανόμενη αγοραστική αξία της γης, η προσπάθεια εξάλειψης των νεκροταφείων εντατικοποιείται. Η επιχειρηματική δραστηριότητα γύρω από τον θάνατο άλλωστε, έχει βρει και άλλους τρόπους να κερδοφορεί. Τα τατουάζ του νεκρού πλέον μπορούν να γίνουν κορνίζα και οι στάχτες του βινύλιο, πυροτέχνημα ή να εκτοξευθούν στο διάστημα... Η εμπορική διάσταση του θανάτου διογκώνεται αποκρύπτοντας τον θάνατο. Έτσι, εστιάζει στην καύση, και σταδιακά εισάγει νέες κοστοβόρες μεθόδους αποσύνθεσης έναντι της ταφής, ενίοτε με πρόφαση τον περιβαλλοντικό αντίκτυπο και την έλλειψη χώρου. Παράλληλα, «αποδεσμεύει» τους οικείους του νεκρού από τις ταφικές τελετουργίες, ή προσπαθεί να τις κάνει λιγότερο επίπονες.

Για τους ζωντανούς, ο θάνατος ενός αγαπημένου προσώπου είναι συναισθηματικά επώδυνος και παράλληλα μπορεί να είναι οικονομικά καταστροφικός. Πρόσφατα, έχει εγκαινιαστεί ο όρος «πτύχευση λόγω κηδείας»⁴³ για να διευκολύνει τη συζήτηση σχετικά με την αδυναμία κάλυψης του κόστους της διαχείρισης των ανθρώπινων λειψάνων. Οι επιχειρήσεις και τα γραφεία τελετών εκμεταλλεύονται τη συναισθηματικά ευάλωτη κατάσταση και την έλλειψη χρόνου των πελατών τους για σύγκριση επιλογών και τιμών, και βασιζόμενες στην ενοχή που αισθάνονται οι οικείοι του νεκρού, προωθούν τις ακριβότερες τελετές, υποστηρίζει η Victoria J. Haneman, καθηγήτρια Νομικής με ειδίκευση στις σχέσεις βιομηχανίας επικήδειων υπηρεσιών και δικαίου. Συνεπώς μια μερίδα του πληθυσμού φροντίζει να κάνει εγκαίρως έρευνα αγοράς και οργανώνει την κηδεία του όσο βρίσκεται εν ζωή. Προνοώντας για την κηδεία του, ο καταναλωτής είναι λιγότερο πιθανό να λάβει

40 Haneman Victoria, *Funeral Poverty* (2021), 395.

41 Us Funerals Online, "The US Funeral Industry Today." (2025) <https://www.us-funerals.com/the-us-funeral-industry-today>.

42 Ibid.

43 Haneman Victoria, *Funeral Poverty* (2021), 405-406.

βιαστικές αποφάσεις υπό την πίεση χρόνου και ενοχών, δίνοντας μεγαλύτερη έμφαση στο κόστος και στο εύρος των επιλογών που προσφέρονται⁴⁴. (Δεν είναι η πρώτη φορά στην ιστορία της Δύσης που οι άνθρωποι προνοούν για την ταφή τους. Ο σκωτσέζικος νόμος απαιτούσε κάποτε από τους ναυτικούς να φορούν ένα χρυσό σκουλαρίκι, το οποίο χρησιμοποιούνταν για την κάλυψη των εξόδων της κηδείας τους σε περίπτωση που αυτοί πνίγονταν και ξεβράζονταν στην ακτή⁴⁵).

Η επιτακτική ανάγκη εύρεσης φθηνότερων λύσεων στον θάνατο από μεγάλο μέρος της Αμερικανικής κοινωνίας, φαίνεται να αποκαθιστά σταδιακά τον θάνατο ως επίκαιρο θέμα συζήτησης. Τα υπέρογκα ποσά που καλούνται να δαπανηθούν σε συναλλαγές που αφορούν της τελετές κήδευσης και ευρύτερα στην ολοένα αναπτυσσόμενη βιομηχανία των επικήδειων υπηρεσιών, έχουν ανοίξει έναν διάλογο για τους εναλλακτικούς τρόπους ταφής και αποσύνθεσης, και κατά κάποιον τρόπο ίσως έχουν καταστήσει τον θάνατο ξανά οικείο. Παράλληλα, όλο και περισσότεροι καταναλωτές ενδιαφέρονται για το περιβάλλον⁴⁶ και οι οικολογικές εναλλακτικές λύσεις για την ταφή των νεκρών τονίζουν την εξαιρετική τοξικότητα και την οικονομική σπατάλη των παραδοσιακών πρακτικών κηδείας.

Clockwise. Αστική εμπειρία στη μεγαλούπολη

Ένας μεγάλος αριθμός ανθρώπων στη Δύση πεθαίνει στα νοσοκομεία, συνεπώς οι γιατροί μπορούν να υπολογίσουν κατά προσέγγιση το πότε περίπου θα επέλθει ο θάνατος. Και το περίπου είναι σημαντικό, γιατί δεν μπορεί να υπάρχει «περίπου»: ο χρόνος τρέχει

44 Ibid.

45 Peter Benchley, *Ocean Planet: Writings and Images of the Sea* (New York, 1995), 80-81.

46 Haneman Victoria, *Funeral Poverty* (2021), 395-396.

και πρέπει να τρέχεις κι εσύ. Οτιδήποτε διακόπτει το προγραμματισμένο και χρωματικά οργανωμένο google calendar (που οφείλεις να έχεις) είναι τουλάχιστον ενοχλητικό. Το «Τι ώρα σας βολεύει να πεθάνει;» δεν ακούγεται πλέον ως μια παράλογη ερώτηση.

Με την ιλιγγιώδη επιτάχυνση της ταχύτητας του χρόνου σήμερα και την συνεχή επιτάχυνση της βιωματικής μας πραγματικότητας, απειλούμαστε σοβαρά από μια γενική πολιτισμική αμνησία. Στη σημερινή επιταχυνόμενη ζωή μπορούμε τελικά μόνο να αντιλαμβανόμαστε, όχι να θυμόμαστε. Στην κοινωνία του θαύματος μπορούμε μόνο να θαυμάζουμε, όχι να θυμόμαστε⁴⁷.

Ο τρόπος με τον οποίο αντιλαμβανόμαστε τον χώρο και αλληλοεπιδρούμε μαζί του, έχουν μεταβληθεί. Οι σύγχρονες μεγαλουπόλεις —ιδίως των ΗΠΑ, αλλά σταδιακά και της Ευρώπης— δεν είναι σχεδιασμένες ή βιώσιμες για τους πεζούς. Βιώνουμε πολύ διαφορετικά τον χώρο και τον χρόνο με την ταχύτητα του αυτοκινήτου: παθητικά και αποστασιοποιημένα.

Ο ταξιδιώτης, όπως και ο τηλεθεατής, βιώνει τον κόσμο με ναρκωτικούς όρους —το σώμα κινείται παθητικά, απευαισθητοποιημένο στο χώρο, προς προορισμούς που ορίζονται σε μια κατακερματισμένη και ασυνεχή αστική γεωγραφία⁴⁸.

47 Pallasmaa, Juhani, *Δώδεκα δοκίμια για τον Άνθρωπο, την Τέχνη και την Αρχιτεκτονική*. Μτφ. Λαδά Αναστασία-Σάσα και Ξανθόπουλος Κωνσταντίνος. (Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2021), 171.

48 Richard Sennet, *Flesh And Stone: The Body and the City in Western Civilization* (Νέα Υόρκη: W. W. Norton & Company, Inc., 1994), 18.

Τα νεκροταφεία του 21^{ου} αιώνα, αποτελούν ένα θραύσμα, αυτής της γεωγραφίας. Δεν περνάς τυχαία απ' έξω, περισσότερο τα επισκέπτεσαι συνειδητά με το αυτοκίνητο. Και αυτό, έχει επηρεάσει σημαντικά τον ρόλο και τη χρήση τους.

Υπάρχουν μερικά μέρη στις Ηνωμένες Πολιτείες όπου μπορείς να δώσεις τα σέβη σου σε ένα drive-thru παράθυρο. Σταματάς, πατάς ένα κουμπί και από ένα μεταλλικό κουτί ξεπροβάλλει ένα βιβλίο καταλόγου. Υπογράφεις, ρίχνεις μια ματιά στο φέρετρο από ένα παράθυρο και φεύγεις⁴⁹.

Τα νεκροταφεία, όπως εξελίχθηκαν κατά τον Μεσαίωνα και μέχρι τη βιομηχανική εποχή, όντας στο επίκεντρο των αστικών σχηματισμών, φιλοξενούσαν ποικίλες χρήσεις και διατηρούσαν κοινωνικό χαρακτήρα. Με αφετηρία τον 19^ο αιώνα, η χρήση τους περιορίστηκε στην προκαθορισμένη, και με τη μετακίνησή τους εκτός των κέντρων των πόλεων, αυτό εντάθηκε ακόμη περισσότερο αλλάζοντας κομβικά τον χαρακτήρα και τη σημασία τους ως τμημάτων της πόλης.

Εάν η κλίμακα και ο σχεδιασμός του δημόσιου χώρου σταδιακά ευνοούν την κίνηση εντός των πόλεων με το αυτοκίνητο, με κάποια από τα πρώτα και πιο αντιπροσωπευτικά παραδείγματα αυτού του φαινομένου να αφορούν κυρίως μεγαλουπόλεις στις ΗΠΑ, η άνοδος ενός ανάλογου φαινομένου πιθανά μπορεί να παρατηρηθεί πλέον και στην ανάπτυξη του αστικού ιστού περιφερειακών πόλεων της Ευρώπης, όπως (γιατί όχι;) στην περίπτωση των Ιωαννίνων.

49 San Rocco, "Call for papers – San Rocco 15: Muerte" (2019), 5.

Public domain. Ανορθόδοξες χωρικότητες

Ακόμη, όσο διάφορες πτυχές της κοινωνικής συμπεριφοράς μεταφέρονται όλο και περισσότερο στον κυβερνοχώρο, τα τελευταία χρόνια έχουν δημιουργηθεί, κυρίως από εθελοντές, διαδικτυακές πλατφόρμες δικτύωσης και βάσεις δεδομένων —ιδιαιτέρως δημοφιλείς μεταξύ της πολυπληθούς κοινότητας των «grave enthusiasts» που δραστηριοποιούνται μέσα από αυτές— οι οποίες καταρτίζουν εκτεταμένα αρχεία με φωτογραφικά, χαρτογραφικά, βιογραφικά, κ.λπ. στοιχεία τα οποία έχουν συγκεντρώσει, και με τα οποία τεκμηριώνουν τις τοποθεσίες ταφής, τα μνήματα ή την ταυτότητα ανθρώπων που έχουν αποβιώσει, γνωστών τους ή εντελώς άγνωστων σε αυτούς, τα οποία εν συνεχεία κοινοποιούν και ανταλλάσσουν με τους άλλους χρήστες.

Ένα τέτοιο παράδειγμα, αποτελεί το Καναδικές Επιτύμβιες Πλάκες (Canadian Headstones), ένα φιλανθρωπικό ίδρυμα στον Καναδά το οποίο λειτουργεί αποκλειστικά χάρις σε εθελοντές και έχει ως στόχο την αποτελεσματική αναζήτηση και τον εντοπισμό συγγενών και μακρινών προγόνων, μέσω της συγκρότησης ενός εκτενούς αρχείου που αποτελείται από πρωτότυπο οπτικό υλικό, το οποίο χαρτογραφεί και αποτυπώνει ενεπίγραφες επιτύμβιες πλάκες και τις ακριβείς συντεταγμένες τους, προκειμένου αυτές να διατηρηθούν στον χρόνο και στη συλλογική και προσωπική μνήμη. Έτσι, ένα άτομο το οποίο ενδιαφέρεται να εντοπίσει χαμένους συγγενείς ή το γενεαλογικό δέντρο του, δεν χρειάζεται να κάνει έρευνα με φυσική (βιωματική) επίσκεψη στο νεκροταφείο, αλλά μπορεί να αρκестεί σε μια ολιγόλεπτη αναζήτηση στο διαδίκτυο.

Το Find a Grave αποτελεί ακόμη ένα παράδειγμα κυβερνο-νεκροταφείου, καθώς επιτρέπει στους επισκέπτες του να αναζητήσουν και να προσθέσουν σε μια εκτενή ηλεκτρονική βάση δεδομένων πληροφορίες και στοιχεία από νεκροταφείων ανθρώπων και κατοικιδίων. Στην πραγματικότητα, ο συγκεκριμένος διαδικτυακός τόπος συνθέτει μια εικονική συνολική εμπειρία νεκροταφείου, κα-

θώς οι χρήστες του μπορούν να τελούν μνημόσυνα, να ανεβάζουν φωτογραφίες επιτύμβιων επιγραφών ή των ίδιων των νεκρών, να μεταγράφουν φωτογραφίες επιτύμβιων λίθων, κ.ά. Ο συγκεκριμένος ιστότοπος υποστηρίζει ότι, μέχρι το 2024, έχουν καταχωριστεί σε αυτόν περισσότερα από 250 εκατομμύρια μνημεία⁵⁰.

Ωστόσο, επειδή τα στοιχεία που δημοσιεύονται βασίζονται στη δράση εθελοντών, εγείρονται ερωτήματα σε σχέση με την ακρίβεια των δημοσιεύσεων αλλά και τα δικαιώματα του εκάστοτε νεκρού. Σε μια πιο μακροσκοπική κλίμακα, καλλιεργούνται ανάλογοι προβληματισμοί αναφορικά με τη διατήρηση —ή την ενδεχόμενη αλλοίωση— της συλλογικής μνήμης ολόκληρων πολιτισμών. Παράλληλα, δημιουργούνται ερωτηματικά σχετικά με την πιθανή προτίμηση ή αντικατάσταση των παραδοσιακών χώρων απόθεσης των νεκρών (όπως είναι τα νεκροταφεία) όπως και των συναφών τελετουργιών (όπως είναι η κηδεία), από τα αποϋλοποιημένα, ψηφιακά τους ανάλογα.

50 Find a Grave <https://www.findagrave.com>.

Σκέψεις πάνω από ένα 2.20 x 1.50 x 1.00 κ.μ. γης

Μελετώντας τη διαχρονική και πολυεπίπεδη εξέλιξη των αντιλήψεων και των πρακτικών αναφορικά με τον θάνατο στη Δύση, και επιχειρώντας να αναδείξουμε ορισμένες πτυχές του εν λόγω φαινομένου στον 21ο αιώνα, μπορούμε να οδηγηθούμε σε κάποιες βάσιμες υποθέσεις για τη σχέση των σημερινών και ίσως και των μελλοντικών κοινωνιών με τον θάνατο, σε συνάρτηση με τις χωρικές εκφράσεις του στην ιδιωτική όπως και σε αστική κλίμακα.

Κατ' αρχάς, το αποτύπωμα της «απαγόρευσης» (κατά τον Agiès) της εκδήλωσης του πένθους και η νοοτροπία απόκρυψης του θανάτου η οποία αναπτύχθηκε στις δυτικές κοινωνίες, φαίνεται να μεταφράζονται ευθέως στον χώρο: αρχικά, στην τοποθεσία των νεκροταφείων, καθώς στην πλειοψηφία τους πλέον βρίσκονται αποτοπισμένα στην περίμετρο των πόλεων, αλλά και στον τρόπο με τον οποίο αυτά λειτουργούν και χρησιμοποιούνται, έχοντας στερηθεί μέρος του (παραδοσιακού ή όχι) κοινωνικού χαρακτήρα τους και των πολλαπλών χρήσεων που φιλοξενούσαν παλιότερα. Από την περιφέρεια των πόλεων όπου βρίσκονταν κατά την αρχαιότητα, στη διάρκεια του Μεσαίωνα τα νεκροταφεία επέστρεψαν ή εντάχθηκαν στα αστικά κέντρα, και ενίοτε αποτέλεσαν τα ίδια σημεία αναφοράς για τη δημιουργία αστικών σχηματισμών. Προχωρώντας στον 19ο αιώνα, διευρύνθηκαν σε έκταση, εγκατεστημένα κυρίως στα περιθώρια των πόλεων, χωρίς ωστόσο να απουσιάζουν οι περιπτώσεις που οι αστικές επεκτάσεις τα περιέκλεισαν ξανά μέσα σε αυτές. Σήμερα, ο μεγαλύτερος αριθμός των τόπων ταφής βρίσκεται εκτός πόλεως, με κάποιους από αυτούς να αποτελούν απομονωμένες και μεγάλες σε έκταση νεκροπόλεις.

Παράλληλα, παρατηρούμε ότι σε βάθος χρόνου μεταβάλλεται μαζί και η χρήση τους. Για το πιο εξοικειωμένο με τον θάνατο, όπως είδαμε, μέσο υποκείμενο του Μεσαίωνα, τα νεκροταφεία αποτελούσαν χώρο κοινωνικών συναθροίσεων, εμπορικών συναλλαγών και ασύλου στο κέντρο της πόλης, ενώ στο Λονδίνο αποτέλεσαν

τους πρώτους ανοιχτούς χώρους πρασίνου και λειτούργησαν ως πάρκα. Το νεκροταφείο Assistens, ενώ δημιουργήθηκε στην περιφέρεια της Κοπεγχάγης, μάλλον δεν σταμάτησε ποτέ να αποτελεί ζωτικό κομμάτι της. Στο παρακάτω απόσπασμα διαφαίνεται ο ρόλος του εν λόγω νεκροταφείου ως αναπόσπαστου τμήματος της πόλης και ως συχνά επισκέψιμου τόπου συνδιαλλαγής και έκφρασης. Η χρήση του ήταν τόσο σημαντική, που ούτε καν η επιδημία της πανώλης κατάφερε να του στερήσει τον κοινωνικό χαρακτήρα του. Η σταδιακή μεταβολή της χρήσης των κοιμητηρίων άρχισε να παρατηρείται (ή να επιβάλλεται) μεταγενέστερα, τον 19ο αιώνα, ανεξάρτητα από τις επιθυμίες των αντίστοιχων κοινωνιών. Δεν είναι τυχαίο, άλλωστε, πως μαζί με τον κατευνασμό της ένδειξης του πένθους, δημιουργήθηκαν και νέοι άτυποι κανόνες συμπεριφοράς που προέκυπταν είτε από ειλικρινή αισθήματα είτε με πρόφαση τον σεβασμό προς τους νεκρούς.

Μετά τα πρώτα εγκαίνιά του, το ταφείο Assistens περικλείστηκε από τοίχο και μετατράπηκε σε δημοφιλή τόπο για εκδρομές, με καλάθια πικ-νικ και τσάι. Οι εκδρομές αυτές συχνά εξελίσσονταν σε θορυβώδες συγκεντρώσεις και τελικά ψηφίστηκε ειδική νομοθεσία το 1805 που απαγόρευε την κατανάλωση τροφίμων ή ποτών, καθώς και μουσική ή οποιοδήποτε άλλο είδος πρόσχαρης συμπεριφοράς στο (νεκρο)ταφείο. Οι φροντιστές και οι νεκροθάφτες, οι οποίοι κατοικούσαν στις εγκαταστάσεις, ήταν υπεύθυνοι για να επιβάλουν τους περιορισμούς αυτούς. Παρόλες τις προσπάθειες, η επιθυμητή ηρεμία και η γαλήνη άργησε να εδραιωθεί. Για τις ιδιαίτερα δημοφιλείς ταφικές τελετές, τα πλήθη των θεατών που συγκεντρώνονταν σκαρφάλωναν στους τοίχους του ταφείου. Για τη μείωση του αριθμού των επισκεπτών, σκέφτηκαν ακόμη και να καθιερώσουν τέλη εισαγωγής, αλλά αυτό τελικά δεν πραγματοποιήθηκε ποτέ⁵¹.

51 Ζαβράκα, «Η Σχέση Μεταξύ Φυσικού και Ανθρωπογενούς Περιβάλλοντος», 51.

Την ίδια στιγμή που τα νεκροταφεία της δύσης τον 19ο αιώνα υπόκεινται σε τέτοιου είδους λειτουργικούς μετασχηματισμούς, άρχισαν να μεταβάλλονται κατά συνέπεια και οι τελετουργικές πρακτικές γύρω από τον θάνατο. Παρατηρείται μια σταδιακή απεμπλοκή των κοντινών προσώπων του νεκρού από τις τελετουργίες του θανάτου, η οποία είτε οφείλεται στη σταδιακή μεταβολή επιμέρους πρακτικών, όπως ήταν π.χ. αυτή γύρω από το νεκροκρέβατο, είτε ακόμη μπορεί να υποστηριχθεί και μέσα από παραδείγματα, όπως αυτά που αναφέρθηκαν νωρίτερα, όπως είναι οι υψηλές κοστολογίες των ταφικών τελετών.

Μέσα από την διαρκώς αναπτυσσόμενη βιομηχανία γύρω από τις ολοένα και πιο εξατομικευμένες επικήδειες τελετές, μπορούμε να παρατηρήσουμε ταυτόχρονα την προοδευτική αντικατάσταση των οικείων προσώπων του νεκρού από τους υπαλλήλους των γραφείων κηδειών. Το φαινόμενο αυτό, ίσως άρχισε να πρωτοεμφανίζεται τον 19ο αιώνα, αλλά στον 20ο και στον 21ο εντείνεται και προβληματικοποιείται όλο και περισσότερο. Επίσης, από τον 19ο αιώνα και ύστερα, με την μετατόπιση του τόπου του θανάτου από το σπίτι στο νοσοκομείο, τα άτομα που περιστοιχίζουν τον ετοιμοθάνατο γύρω από τον νέο τύπο νεκροκρέβατού του, είναι τα μέλη της νοσοκομειακής ομάδας, αντικαθιστώντας έτσι τα οικεία πρόσωπα και οδηγώντας στην εξασθένιση μιας σειράς εθιμικών τελετουργιών που ακολουθούνταν για αιώνες ή ακόμη και χιλιετίες.

Παράλληλα —με τον χώρο των νεκροταφείων να εγγράφεται, όπως είδαμε, κυρίως στην περίμετρο των πόλεων— η χρήση τους ιδίως κατά τον 20ο και τον 21ο αιώνα άρχισε να περιορίζεται σε συγκεκριμένες επισκέψεις, και με την πρόσβαση σε αυτά να μην είναι δυνατή καθ' όλη τη διάρκεια του εικοσιτετράωρου, τροποποιώντας με έναν ακόμη τρόπο τους όρους με τους οποίους συσχετίζεται ένα σημερινό υποκείμενο με τον χώρο των κοιμητηρίων. Άλλωστε, η καύση και άλλες σύγχρονες μέθοδοι αποσύνθεσης προτιμώνται πλέον από σημαντικό μέρος του δυτικού πληθυσμού έναντι της ταφής στο νεκροταφείο.

Ακόμη, ο κατευνασμός και η ιδιωτικοποίηση της εκδήλωσης του πένθους σε συνδυασμό με την αποστροφή για τον θάνατο και τη μεταβολή της χρήσης των νεκροταφείων, δημιούργησαν μια ακόμη πιο ρευστή συνθήκη στα νεκροταφεία, η οποία —σε συνδυασμό με την κατά παράδοση στενή σχέση της αμερικανικής κουλτούρας με το αυτοκίνητο— ίσως αποτέλεσε έναν ακόμη λόγο δημιουργίας φαινομένων ανάλογων με τις drive-thru νεκρώσιμες τελετές που λαμβάνουν χώρα στις ΗΠΑ.

Ένας σημαντικός παράγοντας που επηρέασε την εξέλιξη των νεκροταφείων —τόσο ως προς τη θέση τους όσο και ως προς τη μορφή των τάφων— ήταν το πρωτοφανές ενδιαφέρον για το σημείο και τις συνθήκες της ταφής των νεκρών τον 15ο αιώνα, με το ενδιαφέρον αυτό να έχει μεταβληθεί σήμερα με διάφορους τρόπους. Πλέον, στην πλειοψηφία τους τα νεκροταφεία βρίσκονται απομακρυσμένα από τα κέντρα των πόλεων και είναι επισκέψιμα κυρίως με αυτοκίνητο. Από ζωντανοί χώροι με ποικίλες χρήσεις στα κέντρα των πόλεων μετατράπηκαν σε χώρους με πολύ προσδιορισμένη χρήση. Παράλληλα, λόγω της μείωσης της προτίμησής τους αλλά και της αποξένωσης του σύγχρονου ατόμου με τον θάνατο, έχουν καταστεί γενικότερα λιγότερο επισκέψιμα, ενώ παρατηρείται η άνοδος διαδικτυακών ιστοτόπων που λειτουργούν ως «ψηφιακά νεκροταφεία». Σε αυτούς, έχουν ήδη καταγραφεί εκατομμύρια φωτογραφίες και στοιχεία τάφων, και ταυτόχρονα πραγματοποιούνται διαδικτυακές επικήδειες τελετές. Έτσι, στον 21ο αιώνα παρατηρούμε μια αντίθεση: ενώ το ενδιαφέρον για τις συνθήκες ταφής παραμένει επίκαιρο, ιδίως με την εμπορευματοποίηση του θανάτου και την κοινωνική πίεση των οικείων του νεκρού να του προσφέρουν «το καλύτερο», αυτό συνυπάρχει με μια μείωση του ενδιαφέροντος για τη φυσική τοποθεσία της ταφής και την εμπειρική σχέση με την επίσκεψη του νεκροταφείου.

Από τον 19ο αιώνα και μετά, ο θάνατος αποτελεί ένα είδος ταμπού για τις Δυτικές κοινωνίες, ωστόσο, το υψηλό κόστος της κήδευσης, αλλά και το ενδιαφέρον για το περιβαλλοντικό αποτύπωμα της ταφής και της καύσης, επαναφέρει σταδιακά τον θάνατο ως επίκαιρο θέμα συζήτησης στην αμερικανική κοινωνία. Ενώ όμως ο θάνατος επανέρχεται ως θέμα συζήτησης και άρα ίσως υπό αυτήν την έννοια καθίσταται πάλι οικείος, αυτό δεν θα αποτυπωθεί απαραίτητα στον χώρο. Διαχρονικά, η οικειότητα των ζωντανών με τους νεκρούς συνεπαγόταν την δυναμική τους ισορροπία σε ένα κοινό έδαφος. Σε διάφορες περιπτώσεις, οι νεκροί έπιαναν τον ίδιο ή και

περισσότερο χώρο από τους ζωντανούς.

Πλέον, ακόμα και να μπορέσουμε να εξοικειωθούμε ξανά με την ιδέα του θανάτου, φαντάζει δύσκολο να επανοικειοποιηθούμε τους χώρους των νεκροταφείων, ιδίως ως ζωτικούς χώρους κοινωνικοποίησης, καθώς τα υφιστάμενα παραδείγματα αποτελούν μάλλον μεμονωμένες εξαιρετικές περιπτώσεις και όχι τον κανόνα. Με την αυξανόμενη προτίμηση της αποτέφρωσης έναντι της ταφής και με το γεγονός πως στα νεκροταφεία τελούνται εκταφές των οστών, μπορούμε να υποθέσουμε πως στα επόμενα χρόνια δεν θα υπάρχει η ανάγκη ανάπτυξης νέων νεκροταφείων.

Και μπορούμε να υποθέσουμε επίσης πως ο κύριος τρόπος να επιστρέψουν τα νεκροταφεία κάποια στιγμή εντός των πόλεων είναι να ενσωματωθούν σε αυτές μέσα από την αστική εξάπλωση, παρά επειδή θα σχεδιαστούν εξ αρχής σε κεντρικές θέσεις ως κομβικό κομμάτι του αστικού ιστού. Αρκεί όμως το να εξοικειωθούμε με την ιδέα του θανάτου χωρίς αυτός να είναι παρών στη ζώσα πραγματικότητα, εντός του φυσικού χώρου, και έχοντας απλώς μεταφερθεί σε έναν άλλο χώρο, διασυνδεδεμένο μεν αλλά άυλο;

Η τομή που επιφέρει ο θάνατος είναι η αφετηρία της κληρονομιάς και της μνήμης, και ο θρήνος για τους νεκρούς αποτελεί την πηγή κάθε κουλτούρας, μέσω της οποίας ο άνθρωπος προσπαθεί να καλύψει το χαίνον κενό, την ξαφνική σιωπή, με τραγούδια, προσευχές και ιστορίες, μέσα από τις οποίες ανακαλεί στη ζωή τους απόντες⁵².

52 Schalansky, Κατάλογος απολεσθέντων, 16-17.

Ξενόγλωσση Βιβλιογραφία

- Agamben, Giorgio. Homo sacer Κυρίαρχη εξουσία και γυμνή ζωή. Μεταφράστηκε από τον Παναγιώτη Τσιαμούρα. Αθήνα: SCRIPTA, 2005.
- Arslanay, Ecem. "Revisioning the Dead Body: Green Death." SEQUITUR. we follow art, (2019). <https://www.bu.edu/sequitur/2019/12/03/revisioning-the-dead-body-green-death/>.
- Ariès, Philippe. Western Attitudes Toward Death: From the Middle Ages to the present. London: Maryon Boyars, 1976.
- Ariès, Philippe. The Hour of Our Death. New York: Knopf / Random House, 1981
- Bataille, Georges. Erotism Death and Sensuality. San Francisco: City Lights Books, 1986.
- Beccaro, Clara et al. "3/ Queering Death Beyond the Human." Whatever. A Transdisciplinary Journal of Queer Theories and Studies, (2021):631-52. <https://doi.org/10.13131/2611-657X.whatever.v4i1.149>.
- Benchley, Peter. Ocean Planet: Writings and Images of the Sea. New York: Incorporated and the Times Mirror Magazines, Inc. in association with the Smithsonian Institution, 1995.
- Foucault, Michel. "Of Other Spaces: Utopias and Heterotopias." Architecture / Mouvement/ Continuité, (1984).
- Foucault, Michel. Για Την Υπεράσπιση Της Κοινωνίας. Μεταφράστηκε από την Τιτίκα Δημητρούλια. Αθήνα: Ψυχογιός, 2002.
- Haneman, Victoria. Funeral Poverty, 55 U. Rich. L. Rev. 387 (2021). <https://scholarship.richmond.edu/lawreview/vol55/iss2/2>
- Løvås Kristinnsdottir et al. "6/ New Perspectives in Queer Death Studies". Whatever. A Transdisciplinary Journal of Queer Theories and Studies, (2021):713-40. <https://doi.org/10.13131/2611-657X.whatever.v4i1.153>.
- Nuland, Sherwin B. *How we die; Reflections on life's final chapter*. New York: Vintage, 1994.
- Pallasmaa, Juhani. Δώδεκα δοκίμια για τον Άνθρωπο, την Τέχνη και την Αρχιτεκτονική. Μεταφράστηκε από τους Λαδά Αναστασία-Σάσα και Ξανθόπουλο Κωνσταντίνο. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2021.
- Petricola, Mattia. "Introduction: Researching Queer Death." Whatever. A Transdisciplinary Journal of Queer Theories and Studies, (2021):563-72. <https://doi.org/10.13131/2611-657X.whatever.v4i1.146>.

doi.org/10.13131/2611-657X.whatever.v4i1.146.

Rugg, Julie. Defining the place of burial: what makes a cemetery a cemetery?. United Kingdom: University of York, 2000.

Schalansky, Judith. Κατάλογος απολεσθέντων. Μεταφράστηκε από τον Γιάννη Καλιφατίδη. Αθήνα: Αντίποδες, 2021.

Sennet, Richard. Flesh And Stone: The Body and the City in Western Civilization. Νέα Υόρκη: W. W. Norton & Company, Inc, 1994.

Vovelle, Michel. Ο θάνατος και η Δύση Από το 1300 ως τις μέρες μας. Μεταφράστηκε από τον Κώστα Κουρεμένο. Αθήνα: Νεφέλη, 2000.

Ελληνική Βιβλιογραφία

- Αλεξιάς, Γεώργιος. "Η διαχείριση του θανάτου στο νοσοκομείο: Η εργαλειοποίηση της ανθρώπινης ύπαρξης". The Greek Review of Social Research 108 (2002):229-56. <https://doi.org/10.12681/grsr.9071>.
- Ζαβράκα, "Δέσποινα. Η Σχέση Μεταξύ Φυσικού Και Ανθρωπογενούς Περιβάλλοντος Το Νεκροταφείο Ως Μεταβατικός Τόπος Στο Έργο Των Kienast & Vogt". Διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2015.

Διαδικτυακές πηγές

- "Assistens Kirkegård". Internet Archive – Wayback Machine. Ιούλιος 19, 2011, https://web.archive.org/web/20110719130110/http://www.kobenhavnshistorie.dk/bog/kko/a/kko_a-39.html
- Canadian Headstones. Ανακτήθηκε από: <https://canadianheadstones.ca/wp/>
- Find a Grave. Ανακτήθηκε από: <https://www.findagrave.com>
- Us Funerals Online. "The US Funeral Industry Today." 2025 Ανακτήθηκε από: <https://www.us-funerals.com/the-us-funeral-industry-today>

Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων
Πολυτεχνική σχολή
Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών
Ακαδημαϊκό Έτος 2024-2025
Ιωάννινα 2025

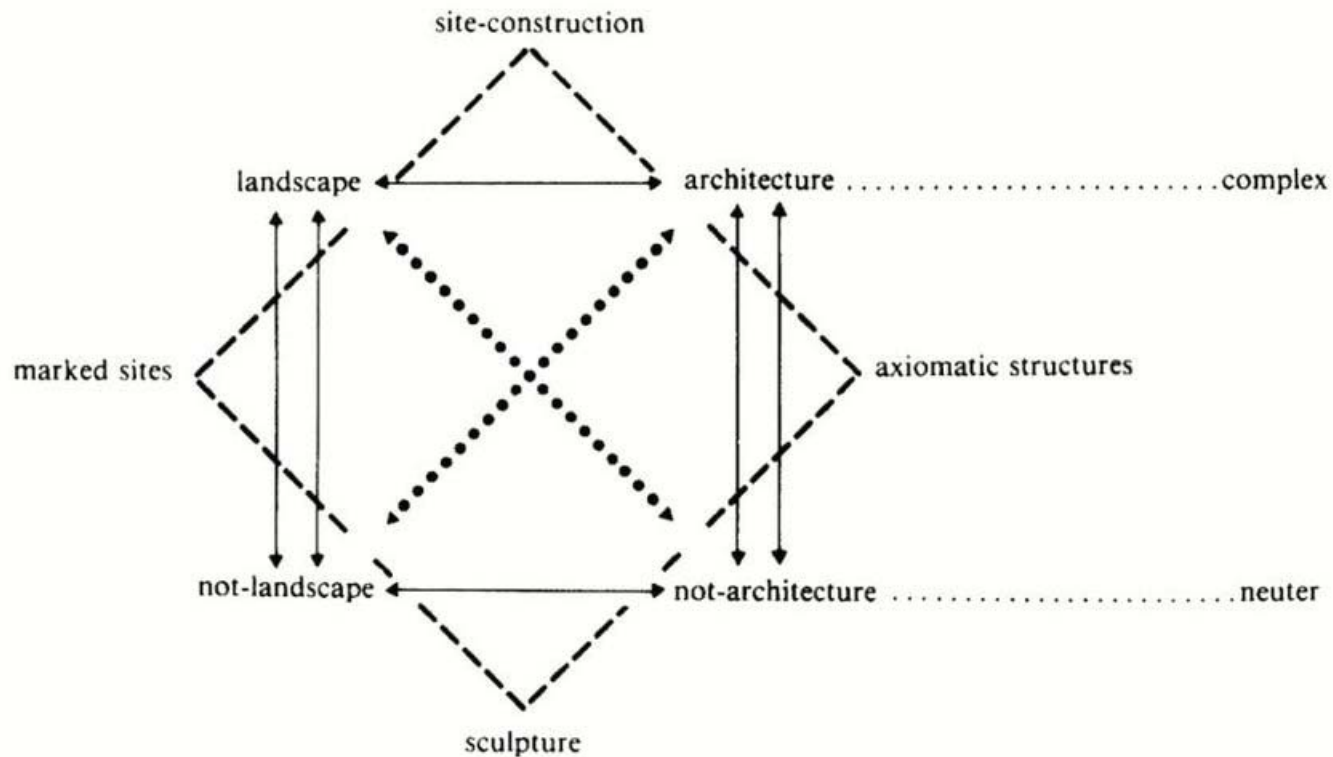
WHAT IS THE DIFFERENCE BETWEEN A SCULPTURE A HOUSE A GRAVE A CONSTRUCTION SITE AN ARCHEAOLOGICAL SITE A MARKING A GRAVESTONE A SIGN A BILLBOARD A GRAVEYARD FOR HUMANS A GRAVEYARD FOR THINGS A GRAVEYARD FOR ANIMALS A GRAVEYARD FOR THINGS IN THE CITY A GRAVEYARD FOR PEOPLE IN THE CITY A TOMB A HILL A LANDFILL

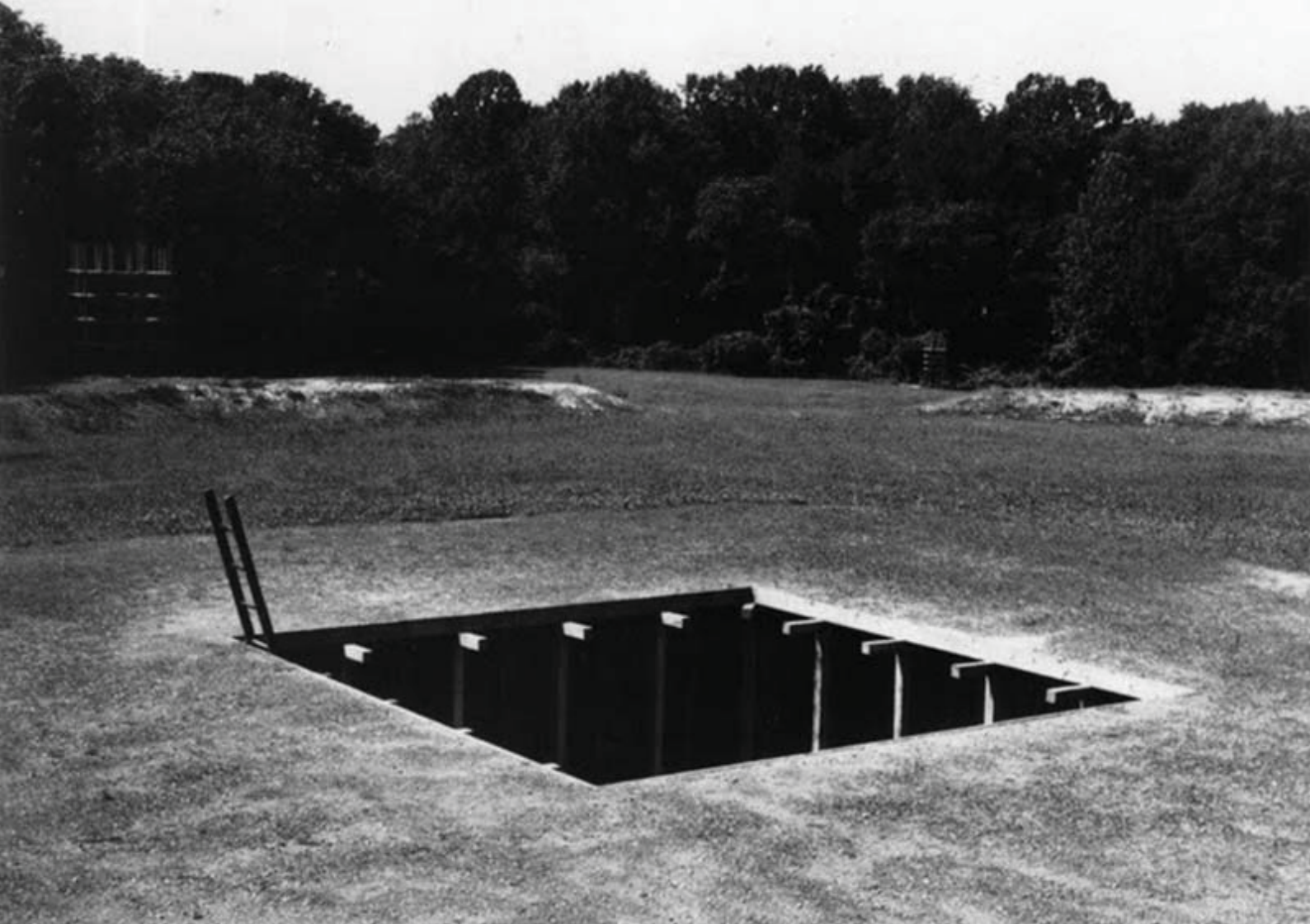
WHAT IS THE DIFFERENCE BETWEEN A
SCULPTURE A HOUSE A GRAVE A CON-
STRUCTION SITE AN ARCHEAOLOGICAL
SITE A MARKING A GRAVESTONE A SIGN A
BILLBOARD A GRAVEYARD FOR HUMANS
A GRAVEYARD FOR THINGS A GRAVEYARD
FOR ANIMALS A GRAVEYARD FOR THINGS
IN THE CITY A GRAVEYARD FOR PEOPLE
IN THE CITY A TOMB A HILL A LANDFILL ?

Ειρήνη Πασβάνη

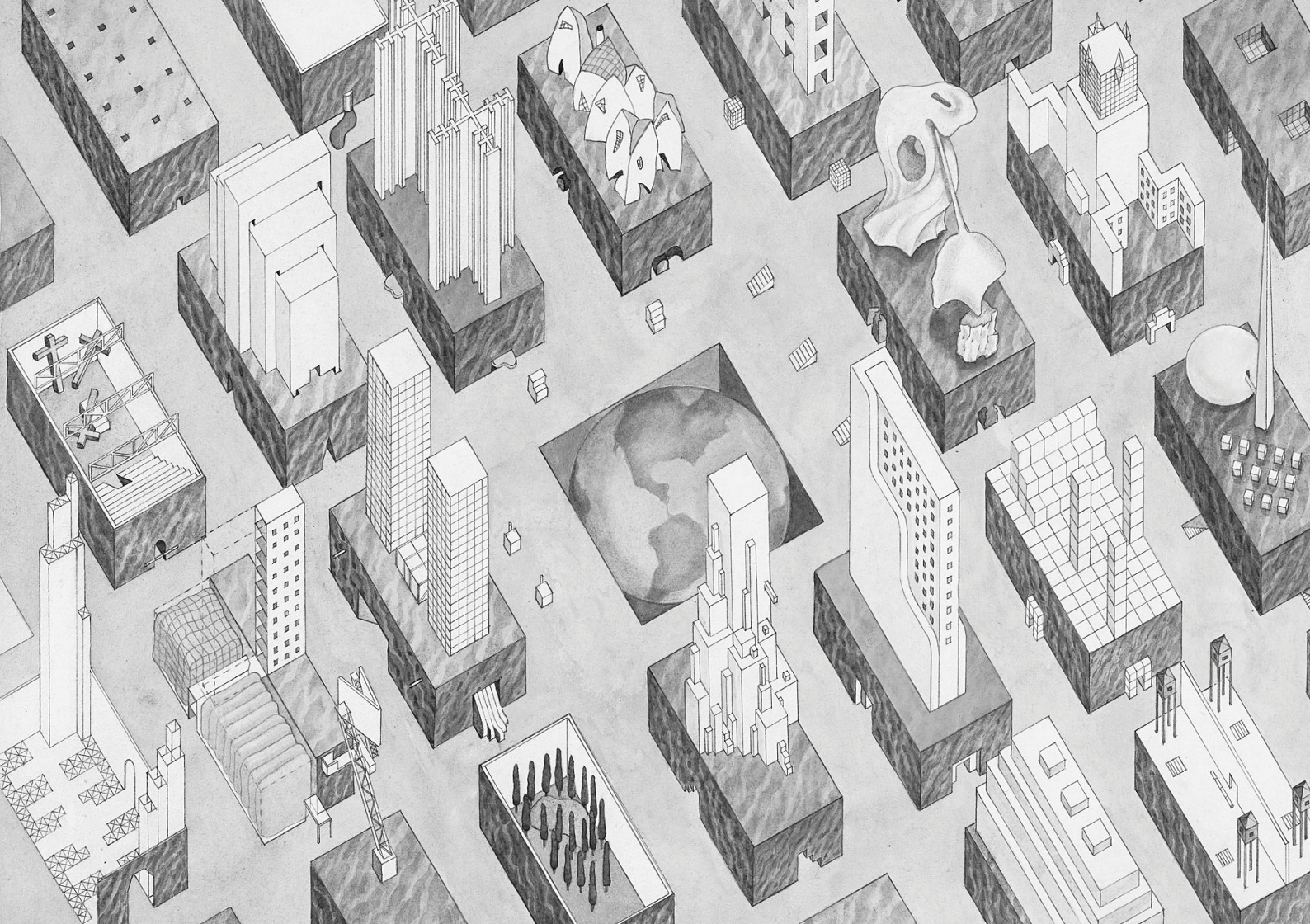
Επιβλέπουσα:

Μαρία Κριαρά

44FX 3197/224
TUL'S 153, 155, 157, 159
BLOCK
PCA 92
EAST WALL PROFILE
13 June 2013

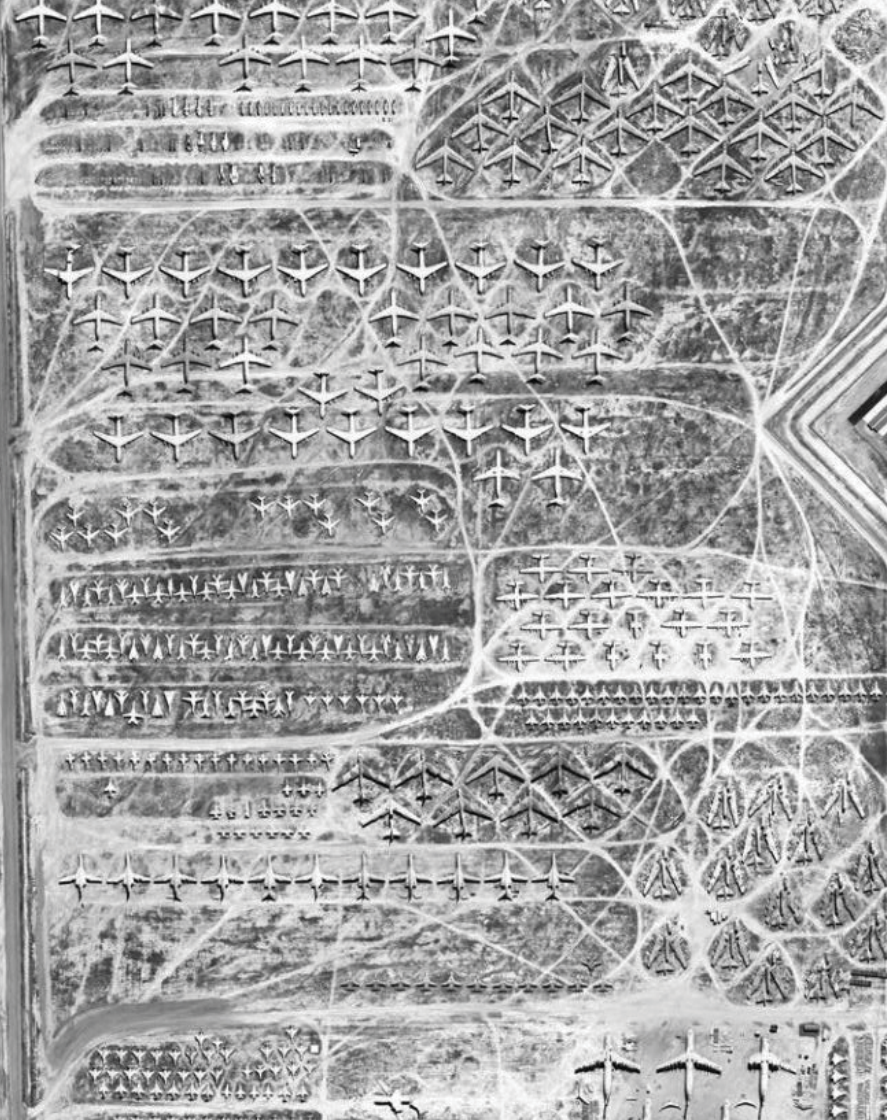
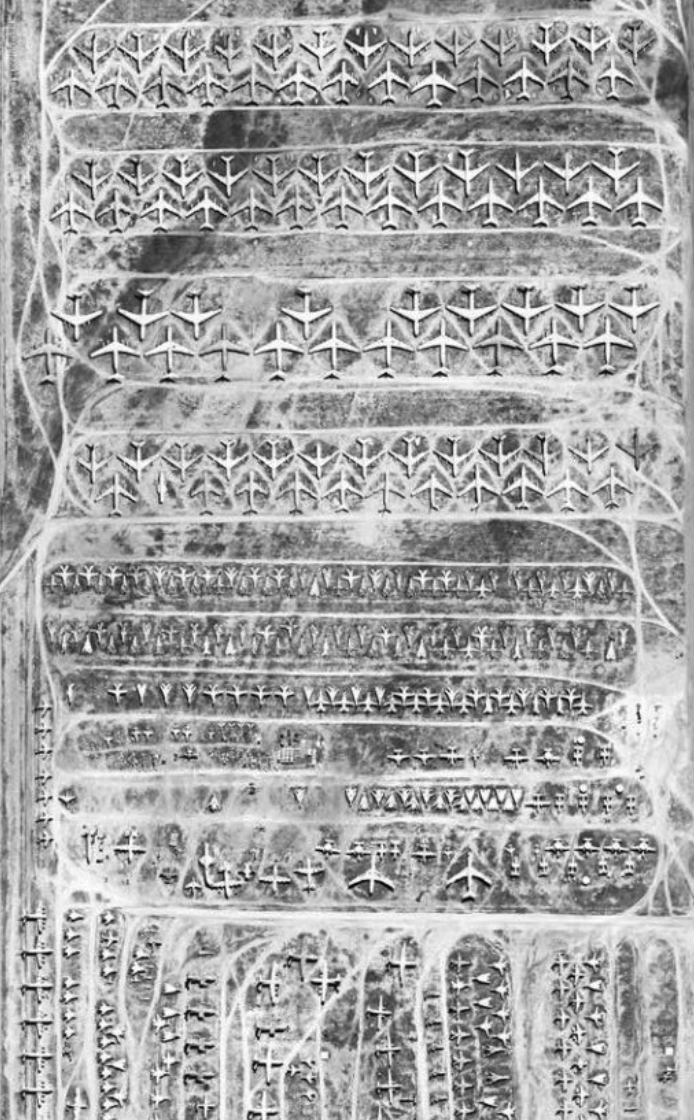
**YOUR IMAGE
HERE**

YOUR TEXT HERE

Κατάλογος Εικόνων

Εικόνα 1, Rosalind Krauss, *The Expanded Field*, (1979). Ανακτήθηκε από: https://www.researchgate.net/figure/The-Expanded-Field-diagram-by-Rosalind-Krauss-Re-printed-from-Krauss-R-1979_fig3_324574332

Εικόνα 2, Mary Miss, *Perimeters/Pavilions/Decoys*, (1977–1978). Ανακτήθηκε από: <https://socks-studio.com/2014/06/22/mary-miss-1977-1978-perimeterspavilionsdecoys>

Εικόνα 3, Socks Studio, *The Yaodong, cave buildings in China*. Ανακτήθηκε από: <https://socks-studio.com/2021/06/21/living-inside-the-earth-the-yaodong-cave-buildings-in-china>

Εικόνα 4, Rem Koolhaas & Madelon Vriesendorp, *The City of the Captive Globe*, New York, 1972. Ανακτήθηκε από: <https://drawingmatter.org/the-captive-globe>

Εικόνα 5, Άνοιγμα τάφου. Ανακτήθηκε από: <https://kazofm.com/2022/08/08/man-attempts-to-bury-his-son-alive-following-paternity-doubts>

Εικόνα 6, Εργοτάξιο. Ανακτήθηκε από: <https://www.facebook.com/media/set/?set=a.219890045389767&s=12>

Εικόνα 7, Αρχαιολογική ανασκαφή. Ανακτήθηκε από: <https://medium.com/@towncreekindianmound/working-in-squares-ae1d77cae7b>

Εικόνα 8, Στρωματογραφία μιας αρχαιολογικής δοκιμαστικής ζώνης. Ανακτήθηκε από: <https://cartarchaeology.wordpress.com/2014/06/19/stratigraphy>

Εικόνα 9, Επιτύμβιες πλάκες. Ανακτήθηκε από: <https://www.flickr.com/photos/wigmaster5000/11317154616>

Εικόνα 10, Franch Eva. “Subject -Billboards”. San Rocco, Book Of Copies (BOC03).

Εικόνα 11, Billboard. Ανακτήθηκε από: <https://cartarchaeology.wordpress.com/2014/06/19/stratigraphy>

Εικόνα 12, Adrian Paci, *The Guardians*, 2015. Ανακτήθηκε από: <https://www.frihstreetgallery.com/artworks/10562-adrian-paci-the-guardians-2015>

Εικόνα 13, Pope Francis Funeral. Ανακτήθηκε από: <https://www.aljazeera.com/news/2025/4/23/pope-franciss-coffin-brought-to-saint-peters-basilica>

Εικόνα 14, Airplane Cemetery. Ανακτήθηκε από: <https://www.popsci.com/technology/article/2010-02/worlds-largest-airplane-graveyard-high-resolution-now-google-maps>

Εικόνα 15, Pet Cemetery. Ανακτήθηκε από: <https://www.bostonglobe.com/2023/02/24/metro/where-all-dogs-cats-rabbits-birds-go-heaven->

Εικόνα 16, Dhaka rickshaw cemetery. Ανακτήθηκε από: <http://rickshaw.mobi/RickshawInTheWorld/post1471>

Εικόνα 17, New York, Trinity Church. Ανακτήθηκε από: https://www.tripadvisor.com/Attraction_Review-g60763-d2716739-Reviews-Trinity_Church_Cemetery-Mausoleum-New_York_City-New_York.html

Εικόνα 18, Η Πόλη των Νεκρών όπου η αναλογία πεθαμένων/ζωντανών είναι 1.000/1. Ανακτήθηκε από: <https://www.nytimes.com/2016/02/06/sports/football/the-town-of-colma-where-san-franciscos-dead-live.html>

Εικόνα 19, Mound City, Chillicothe, OH. Ανακτήθηκε από: <https://hopewellearth-works.org/site/mound-citywww>

Εικόνα 20, Ghazipur landfil, Delhi, India. Ανακτήθηκε από: <https://edition.cnn.com/2024/04/23/india/ghazipur-delhi-landfill-fire-intl-hnk>

WHAT IS THE DIFFERENCE BETWEEN A SCULPTURE A HOUSE A GRAVE A CONSTRUCTION SITE AN ARCHEAOLOGICAL SITE A MARKING A GRAVESTONE A SIGN A BILLBOARD A GRAVEYARD FOR HUMANS A GRAVEYARD FOR THINGS A GRAVEYARD FOR ANIMALS A GRAVEYARD FOR THINGS IN THE CITY A GRAVEYARD FOR PEOPLE IN THE CITY A TOMB A HILL A LANDFILL